

Η διαχείριση του νερού ως παράγοντας συγκρότησης του κοινωνικού και αστικού χώρου
στην Ολλανδία: Η περίπτωση του Άμστερνταμ

Ερευνητική Εργασία
Φοιτήτρια: Μαραβέλια Ευγενία
Επιβλέπων Καθηγητής: Παγώνης Αθανάσιος
Τομέας II: Πολεοδομίας και Χωροταξίας
Ιούλιος 2012

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο
Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών

—

Πρόλογος

Η Ολλανδία είναι μια χώρα με ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά που παρουσιάζουν τεράστια δυσκολία στη διαχείρισή τους. Το μεγαλύτερο μέρος της χώρας βρίσκεται κάτω από τη στάθμη της θάλασσας. Η επέμβαση του ανθρώπου με έργα αποστράγγισης, αναχώματα και φράγματα έχει αποδώσει το, ουσιαστικά τεχνητό, περιβάλλον που γνωρίζουμε σήμερα. Είναι γνωστό άλλωστε το ρητό: «Ο Θεός έφτιαξε τον υπόλοιπο κόσμο αλλά οι Ολλανδοί έφτιαξαν τις Κάτω Χώρες». Από την άλλη πλευρά, η ανάπτυξη της χώρας σε κοινωνικό, οικονομικό και πνευματικό επίπεδο τις τελευταίες δεκαετίες, αλλά και στο παρελθόν, είναι πρωτοφανής. Η συγκεκριμένη αντίφαση ανάμεσα στις τεράστιες δυσχέρειες που αντιμετώπισε αυτός ο λαός για να επιβιώσει και στην τεράστια πρόοδο που γνώρισε σε τόσες πτυχές της ατομικής και συλλογικής ζωής, μου κέντρισε το ενδιαφέρον και αποφάσισα να ερευνήσω τους τρόπους με τους οποίους η διαχείριση του νερού επέδρασε στα κοινωνικά χαρακτηριστικά και στην παραγωγή του χώρου σε αυτόν τον τόπο.

Για την εκπόνηση αυτής της ερευνητικής εργασίας οφείλω ευχαριστίες στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Αθανάσιο Παγώνη για την επιστημονική καθοδήγησή του και τις συμβουλές του, καθώς και στον κ. Κωνσταντίνο Μωραΐτη για τις βιβλιογραφικές του προτάσεις. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές μου Δημήτρη Μπάρτζη και Ματίνα Δεριζιώτη για τη συμβολή τους στην εργασία με τις ιδέες τους και τις προτάσεις τους.

—

Περιεχόμενα

	Σελίδα
1. Εισαγωγή. Περιγραφή θέματος.....	7
2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το συσχετισμό μεταξύ κοινωνίας και χώρου.....	13
α. Η επίδραση του φυσικού χώρου στα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας.....	15
β. Η έκφραση των κοινωνικών χαρακτηριστικών στην παραγωγή του χώρου.....	19
3. Το νερό ως παράγοντας συγκρότησης του χώρου στην Ολλανδία.....	23
α. Η θέση και η σημασία του νερού στην Ολλανδική ζωή.....	25
β. Ο ρόλος του νερού στη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων.....	34
4. Η συγκρότηση του αστικού χώρου στο Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα.....	41
α. Πολεοδομική οργάνωση.....	45
β. Υποδομές.....	49
γ. Σχέση δημόσιου-ιδιωτικού χώρου.....	51
δ. Τέχνη.....	55
5. Συμπεράσματα.....	57
6. Επίλογος.....	63
7. Βιβλιογραφία.....	67

1. Εισαγωγή. Περιγραφή θέματος

Εισαγωγή. Περιγραφή θέματος

Στην παρούσα ερευνητική εργασία θα γίνει μια προσπάθεια ανάδειξης της στενής σχέσης μεταξύ της διαδικασίας παραγωγής του χώρου και των χαρακτηριστικών της κοινωνίας που τον παράγει. Ένα από τα θέματα προς διαπραγμάτευση είναι αν και κατά πόσο οι ιδιαίτερες συνθήκες του περιβάλλοντος (κλίμα, υψόμετρο, καιρικές συνθήκες, χλωρίδα, πανίδα, γεωμορφολογία κλπ) μέσα στο οποίο γεννιέται και αναπτύσσεται μια κοινωνία, επηρεάζουν τα χαρακτηριστικά της, καθώς και όλων των ειδών τις σχέσεις που εμφανίζονται μέσα σε αυτήν. Ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε λαού, εφαρμόζονται τεχνικές για την ομαλή προσαρμογή του στο περιβάλλον. Ερευνάται, λοιπόν, η συμβολή της επιρροής του φυσικού χώρου στον καθορισμό των διαδικασιών παραγωγής χώρου και στο σχηματισμό μιας ατομικής και συλλογικής ιδιοσυγκρασίας ή ταυτότητας.

Ταυτόχρονα, αντικείμενο μελέτης γίνεται η έκφραση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός συνόλου στο χώρο. Σε αυτόν αντικατοπτρίζονται οι συγκεκριμένες ανάγκες μιας κοινωνίας, ο ρόλος και η ευθύνη του ατόμου στο σύνολο, η κοινή συνισταμένη ιδεολογιών και φιλοσοφίας για τη ζωή, η κοινωνική συγκρότηση και οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται στο πλαίσió της. Υποστηρίζεται, δηλαδή, ότι οι διαφορετικές πτυχές μιας κοινωνίας διαμορφώνονται μέσα στο χώρο στον οποίο αυτή δραστηριοποιείται και αποτυπώνονται στον ιδιαίτερο χώρο που παράγει.

Αυτή η σχέση θα διερευνηθεί μέσα από την εξέταση της επίδρασης της διαχείρισης του νερού στη συγκρότηση του χώρου και της κοινωνίας στις Κάτω Χώρες. Η επιλογή του συγκεκριμένου παραδείγματος για την πραγματοποίηση της μελέτης γίνεται ακριβώς εξαιτίας της στενής σχέσης της περιοχής με το στοιχείο του νερού και του ιδιαίτερου ρόλου που έπαιξε ο χειρισμός του στη διαμόρφωση του υπόβαθρου του αστικού και κοινωνικού χώρου. Για τους Ολλανδούς, η

επαφή με το υδάτινο στοιχείο είναι μια συνεχής εμπειρία που τους ακολουθεί από τα πρώτα βήματα της ιστορίας τους μέχρι σήμερα και επηρεάζει πολλές –αν όχι όλες– τις εκφάνσεις της ζωής τους. Για το λόγο αυτό θεωρείται πως η διαχείριση του νερού, ως του σημαντικότερου χαρακτηριστικού του φυσικού περιβάλλοντος των Κάτω Χωρών, αιτίας φαινομένων με ακραίες και πολλές φορές επικίνδυνες διαστάσεις, αποτελεί τον κύριο παράγοντα που διαμόρφωσε την ιδιοσυγκρασία των κατοίκων ως άτομα και το είδος της κοινωνίας της οποίας ήταν μέλη. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στις συνθήκες που επικρατούσαν κατά τις πρώτες εγκαταστάσεις πληθυσμών στον τόπο αυτό, στους κινδύνους και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν εξαιτίας του νερού καθώς και πώς οι Ολλανδοί το δάμασαν, εκμεταλλεύτηκαν τα πλεονεκτήματά του και κατάφεραν να συνυπάρξουν.

Ακολουθως, εντοπίζονται οι εκφάνσεις της ζωής και των σχέσεων στην ολλανδική κοινωνία, των οποίων ο τρόπος συγκρότησης μπορεί να συνδέεται με ή να οφείλεται στις διαδικασίες ελέγχου και χειρισμού του στοιχείου του νερού. Θα ερευνηθεί το είδος της ατομικής συνείδησης που διαμορφώνεται, που έχει να κάνει με τη συμμετοχή του ατόμου στα κοινά, με το ρόλο του μέσα στην κοινωνία, ακόμα και με τη θρησκεία του, η οποία βαφτίζει κάποιες πράξεις του καλές, θεμιτές, πρέπουσες, απαραίτητες ή απαγορευμένες, κακές. Θα μελετηθούν οι κοινωνικές πτυχές, όπως οι σχέσεις εξουσίας, η κοινωνική οργάνωση, ο ρόλος του κράτους και των πολιτών στην πόλη, οι σχέσεις μεταξύ των πολιτών, καθώς και η οικονομική συγκρότηση της κοινωνίας, μέσα από τις εμπορικές σχέσεις, το οικονομικό σύστημα (αποτελεί ένα πρόδρομο του καπιταλιστικού μοντέλου) που εγκαθιδρύεται σε αυτόν τον τόπο, την οικονομικά δυνατή τάξη και τις αντίστοιχες δραστηριότητες που αναπτύσσονται.

Τέλος, με αναφορά την πόλη του Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα, αναζητείται η έκφραση αυτών των χαρακτηριστικών της ολλανδικής κοινωνίας στον ίδιο τον αστικό χώρο. Έτσι, θα μελετηθεί η διάρθρωση του αστικού ιστού, με έμφαση

στην πολεοδομική οργάνωση, στις υποδομές, στη σχέση του δημόσιου χώρου με τον ιδιωτικό, στην τέχνη και γενικότερα στις πολιτισμικές εκφράσεις της παραγωγής του χώρου στην πόλη. Με αυτόν τον τρόπο θα προσπαθήσουμε να αναδείξουμε ότι οι διαδικασίες ρύθμισης του «προβλήματος» του υδάτινου στοιχείου είχαν σαν αποτέλεσμα τη συγκρότηση ορισμένων δομών στην κοινωνία του Άμστερνταμ, οι οποίες αποτυπώθηκαν στον παραγμένο από εκείνη αστικό χώρο της πόλης.

Είναι σημαντικό να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι το Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα αποτελεί μια χρονικά τετελεσμένη πραγματικότητα μέσα στο ιστορικό πλαίσιο και όχι μια διαδικασία που βρίσκεται σε εξέλιξη, επηρεάζοντας ή επηρεαζόμενη από το παρόν. Γίνεται, λοιπόν, προσπάθεια να κατανοηθεί ο ήδη δομημένος χώρος με βάση σύγχρονες αντιλήψεις και όρους για το χώρο και τις κοινωνικές δομές, που πιθανότατα εκείνη την εποχή δεν υφίσταντο, για να εξαχθούν συμπεράσματα για τα γνωρίσματα της τότε κοινωνίας και των διεργασιών που λάμβαναν χώρα στο εσωτερικό της.

2. Θεωρητικές προσεγγίσεις για το συσχετισμό μεταξύ κοινωνίας και χώρου

Θεωρητικές προσεγγίσεις για το συσχετισμό μεταξύ κοινωνίας και χώρου

Η υπόθεση που υποστηρίζεται στο συγκεκριμένο κεφάλαιο είναι ότι ο παράγοντας φυσικός χώρος και οι υφιστάμενες τοπικές συνθήκες έχουν, ανάλογα με την έντασή τους, αντίστοιχες επιρροές στη διαμόρφωση της ατομικής ιδιοσυγκρασίας και στη συγκρότηση της κοινωνίας που εγκαθίσταται σε αυτόν. Η κοινωνία αυτή, για να ανταποκριθεί στις εκάστοτε συνθήκες, επεμβαίνει στο χώρο με συγκεκριμένο τρόπο, αναπτύσσοντας χαρακτηριστικές παραγωγικές διαδικασίες και σχέσεις και παράγοντας το δικό της χώρο, στον οποίο αποτυπώνεται το αντίκτυπό τους.

Για τη διευκόλυνση της κατανόησης του συλλογισμού, θα διαχωριστεί σε δύο μέρη.

α. Η επίδραση του φυσικού χώρου στα χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας

Κάθε φυσικός χώρος είναι ιδιαίτερος και αυτό συμβαίνει διότι υπάρχουν αναρίθμητοι παράγοντες που συμβάλλουν στο σχηματισμό και στην κατανόησή του. Οι βασικότεροι από αυτούς είναι τα γεωγραφικά του χαρακτηριστικά και το κλίμα, επειδή καθορίζουν τις γενικότερες περιβαλλοντικές συνθήκες που επικρατούν, τη θερμοκρασία, τον καιρό και τις διακυμάνσεις τους. Άλλες, επίσης, παράμετροι είναι το υψόμετρο, το ανάγλυφο και το είδος του εδάφους, το ποσοστό και το είδος της τοπικής χλωρίδας και πανίδας.

Τι εννοούμε, λοιπόν, με τη λέξη «τόπος»;... Εννοούμε ένα σύνολο που απαρτίζεται από συγκεκριμένα πράγματα με υλική υπόσταση, σχήμα, υφή και χρώμα. Μαζί, όλα αυτά τα πράγματα καθορίζουν τον «περιβαλλοντικό χαρακτήρα», που είναι η ουσία ενός τόπου.

Christian Norberg-Schulz (2009, σ. 9)

Εικ. 1. Αρκαδική οροσειρά
Πηγή: Οδηγός Περιφέρειας Πελοποννήσου,
(22/6/2012)

Εικ. 2. Έρημος Ναμίμπ. Νότια Αφρική
Πηγή: www.euphemia.gr, (22/6/2012)

Εικ. 3. Ορεινό βραχώδες τοπίο. Ρόδος
Πηγή: <http://henrikson.deviantart.com>, (26/6/2012)

Εικ. 4. Νησιώτικος οικισμός σε ράχη βουνού.
Κάρπαθος
Πηγή: Προσωπικό αρχείο, 2010

Έτσι, λοιπόν, ο συνδυασμός των παραπάνω στοιχείων κάνει τον κάθε τόπο ξεχωριστό και μοναδικό ανάμεσα σε όλους τους γύρω του. Μάλιστα, ο ιδιαίτερος τρόπος με τον οποίο συνδυάζονται και η υπερίσχυση κάποιου πάνω στα υπόλοιπα προσδίδουν στον τόπο τον ιδιαίτερο χαρακτήρα του. Πάλι ο Christian Norberg-Schulz (2009, σ. 16) αναφέρει ότι, «Ο «χαρακτήρας» είναι μια γενικότερη αλλά και ταυτόχρονα μια πιο συγκεκριμένη έννοια από εκείνη του «χώρου». Από τη μια πλευρά δηλώνει μια γενική συνολική ατμόσφαιρα, ενώ από την άλλη παραπέμπει στη συγκεκριμένη μορφή και υλική υπόσταση των στοιχείων που προσδιορίζουν το χώρο.» μιλώντας για το Πνεύμα του Τόπου, το οποίο χαρακτηρίζει και διαφοροποιεί τον κάθε τόπο από οποιονδήποτε άλλο.

Συνεχίζει λέγοντας ότι «Αρκεί να σημειώσουμε ότι ο άνθρωπος στην αρχαιότητα [αναφέρεται στους Αρχαίους Έλληνες] βίωνε το περιβάλλον του σαν να αποτελούνταν από συγκεκριμένες ιδιότητες. Ιδιαίτερα γνώριζε ότι ήταν μεγάλης σημασίας να συμφιλωθεί με το *genius* της τοποθεσίας όπου η ζωή του λάμβανε χώρα» και επίσης ότι «Ταύτιση σημαίνει να συμφιλωθείς, να γίνεις «φίλος» ενός συγκεκριμένου περιβάλλοντος» (Norberg-Schulz 2009, σ. 22,23).

Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι ο άνθρωπος για να κατοικήσει σε ένα τόπο πρέπει να κατανοήσει και να συμβιβαστεί με το χαρακτήρα του, με το «Genius Loci» του. Η κατανόηση αυτή περιλαμβάνει μια ολόκληρη εσωτερική διαδικασία, που φυσικά δε γίνεται αντιληπτή ούτε από τον ίδιο, ούτε από τους γύρω του, και οδηγεί στην ταύτισή του με το συγκεκριμένο περιβάλλον. Γι αυτό το λόγο, ίδιο το φυσικό περιβάλλον αποτελεί σημαντικό κομμάτι των πολιτισμικών χαρακτηριστικών ενός λαού.

Η παραπάνω εσωτερική ζύμωση δεν αρκεί για την επιβίωση του ανθρώπου στον κόσμο. Είναι ένα λογικό ον, που όμως δεν χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη μυϊκή δύναμη. Από την άλλη πλευρά, έχει την ικανότητα να προσαρμόζεται – να κατοικεί- σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της γης με την αξιοποίηση κάθε φορά των διαθέσιμων μέσων, κάνοντας χρήση διαφορετικών κάθε φορά πτυχών της λογικής του και

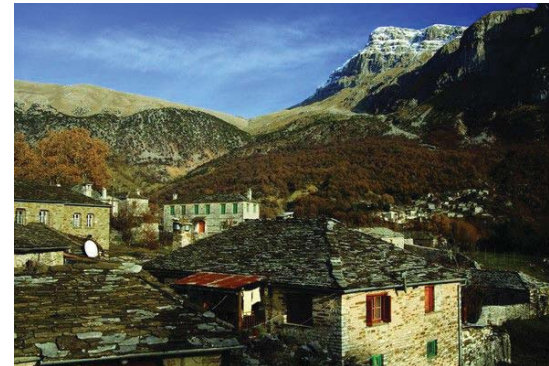
αναπτύσσοντας ανάλογες σχέσεις με τους συνανθρώπους του. Για να προσαρμοστεί σε ένα τόπο, τον κατοικεί και, κατοικώντας τον, τον κατανοεί. Αυτή η διαδικασία λαμβάνει χώρα τόσο στο κάθε άτομο ξεχωριστά όσο και στην κοινωνία ως άθροισμα ατόμων με τις ίδιες επιρροές που σχετίζονται μεταξύ τους.

Για παράδειγμα, στην έρημο (Εικ.2,5) οι συνθήκες που επικρατούν είναι πολύ συγκεκριμένες. Ο ξηρός αέρας, οι υψηλές θερμοκρασίες, η έλλειψη νερού, η σχετική ηπιότητα της γεωμορφολογίας και του ανάγλυφου είναι χαρακτηριστικά. Παράλληλα, ο ήλιος διαγράφει ένα σχεδόν τέλειο ημικύκλιο στον εντυπωσιακό και υποβλητικό ουράνιο και κατά κάποιο τρόπο κυριαρχεί πάνω στο τοπίο. Έτσι, οι λαοί που έζησαν, ή ζουν, εκεί προσαρμόστηκαν σε αυτόν τον τόπο και ανέπτυξαν πολιτισμούς που επηρεάστηκαν από αυτόν και τον υπαγορεύουν. Όταν ο ήλιος είναι πανταχού παρών και η παρουσία του τόσο έντονη που εκμηδενίζει το άτομο, είναι επόμενο να αναπτυχθούν τρόποι κατοίκησης που να του προσφέρουν μια «όαση», ένα σημείο απομόνωσης και προστασίας απέναντι στην καταλυτική παρουσία του ήλιου. Επίσης, στους ίδιους λόγους μπορεί να βασίστηκε και η εγκαθίδρυση μονοθεϊστικών θρησκειών σε αυτούς τους τόπους, που συνοδεύταν από τα αντίστοιχα κτίσματα-φάρους μέσα στις αχανείς αμμώδεις εκτάσεις.

Από την άλλη πλευρά, οι επικρατούσες συνθήκες σε κάποια ορεινή βραχώδη (Εικ.1,6) περιοχή επέδρασαν με διαφορετικό τρόπο στα χαρακτηριστικά των τοπικών κοινωνιών και στον αντίστοιχο δομημένο χώρο τους. Οι οικισμοί βρίσκονται συνήθως απομονωμένοι πάνω σε δύσβατα εδάφη και παρουσιάζουν συγκεκριμένη μορφολογία, που τους παρέχει προστασία από τις καιρικές συνθήκες. Έτσι, αποτελούν σημεία συμπύκνωσης του πληθυσμού και έκφρασης της αλληλεγγύης των κατοίκων απέναντι –και σε συμφωνία- προς το βουνό.

Εικ. 5. Προσαρμογή στο χώρο. Χαρτούμ. Σουδάν
Πηγή: Norberg-Schulz C. 2009, σ.24

Εικ. 6. Ορεινός οικισμός. Μεγάλο Πάπιγκο.
Ζαγοροχώρια
Πηγή: Διαδίκτυο. (22/6/2012)

Στην περίπτωση των Κάτω Χωρών πάλι (Εικ.7), που βρίσκονται σε επαφή με τη Βόρεια Θάλασσα, το φυσικό περιβάλλον έχει άλλα χαρακτηριστικά. Αυτά είναι το διαπεραστικό κρύο, οι χαμηλές θερμοκρασίες, η επιπεδότητα του τοπίου και η μονοτονία που παρουσιάζει, η έλλειψη ποικιλομορφίας στη βλάστηση. Ίσως, το πιο σημαντικό γνώρισμα είναι, η εντονότατη παρουσία του νερού, που κατά διαστήματα εισβάλλει στην ξηρά μεταβάλλοντας ριζικά και συνεχώς τα εδάφη και το όριο της ακτογραμμής. Αυτές οι συνθήκες, εναντιώθηκαν ή στάθηκαν με διαφορετικό τρόπο απέναντι στον Ολλανδό και διαμόρφωσαν καθοριστικά την τοπική κοινωνία.

Κατά τη διάρκεια αυτών των διεργασιών προσαρμογής στο φυσικό χώρο διαμορφώνεται η ταυτότητά των μελών της κοινωνίας, ατομικά και σε συσχετισμό μεταξύ τους, και, συνεπώς, της ίδιας της κοινωνίας, και συνδέεται άμεσα με την ταυτότητα του τόπου, στον οποίο δραστηριοποιείται. Αυτήν την ταυτότητα προσδιορίζουν, αλλά και από αυτήν απορρέουν οι διάφορες σχέσεις και αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της εξέλιξης της κοινωνίας.

Εικ. 7. Ολλανδικό τοπίο. Roos Schuring
Πηγή: <http://rooschuring.blogspot.gr>, (22/6/2012)

β. Η έκφραση των κοινωνικών χαρακτηριστικών στην παραγωγή του χώρου.

Η διαδικασία της παραγωγής του χώρου είναι ένα πολύπλοκο θέμα και μπορεί να πάρει εκτεταμένες διαστάσεις. Με την έννοια αυτή έχουν ασχοληθεί φιλόσοφοι, μαθηματικοί, οικονομολόγοι, κοινωνιολόγοι, πολεοδόμοι, αρχιτέκτονες, στην προσπάθειά τους είτε να την κατανοήσουν και να την εξηγήσουν, ή για να συμμετέχουν σε αυτήν.

Τι είναι ο κοινωνικός χώρος; Ο κοινωνικός χώρος είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο λαμβάνει χώρα η ζωή, οι ανθρώπινες σχέσεις και δραστηριότητες. Διαφέρει από το μαθηματικό (Καρτεσιανό) χώρο στο ότι δεν είναι ιδεατός, κατασκευάσμα της ευφυΐας του ανθρώπου, αλλά αποτελεί μια πραγματικότητα. Σύμφωνα με το F. Nietzsche (στο: Lefebvre 1991, σ. 22), «Όπου υπάρχει χώρος υπάρχει ζωή», πράγμα που σημαίνει ότι όχι μόνο ο χώρος περιέχει τη ζωή αλλά είναι και άμεσα συνδεδεμένος με αυτήν.

Ποιος όμως παράγει το χώρο;

Σύμφωνα με το H. Lefebvre (1991, σ. 26), «Ο (κοινωνικός) χώρος είναι ένα (κοινωνικό) προϊόν». Ως προϊόν, υπονοεί την υποβολή του σε μια διαδικασία παραγωγής, γεγονός που καταργεί τη θεώρησή του ως ένα άδειο χώρο προϋπάρχων οποιασδήποτε δραστηριότητας ή αντικειμένου στο εσωτερικό του που έρχεται να τον γεμίσει, να τον συμπληρώσει. Επιπλέον, ο όρος «κοινωνικός» δίνει αμέσως το στίγμα του ανθρώπινου παράγοντα. Όταν το ανθρώπινο στοιχείο έχει δραστηριοποιηθεί μέσα σε ένα χώρο αναπτύσσοντας κοινωνικές, οικονομικές σχέσεις, σχέσεις εξουσίας, διαμορφώνοντας την ιδεολογία και τα πιστεύω του, είναι ευνόητο ότι με κάποιο τρόπο όλα αυτά θα αποτυπωθούν σε αυτόν. Πώς θα μπορούσε άλλωστε να μείνει ο χώρος ανεπηρέαστος από το κοινωνικό γίγνεσθαι;

Επιπλέον, συμπληρώνει ότι «Κάθε κοινωνία- άρα και κάθε τρόπος παραγωγής με τις υποπεριπτώσεις του- παράγει ένα χώρο, το δικό της χώρο.» (Lefebvre 1991, σ. 31). Εδώ γίνεται αναφορά στη συγκεκριμένη κοινωνία και στον ιδιαίτερο χώρο

που αυτή παράγει. Αυτό σημαίνει πως κάθε χώρος προσφέρεται στον εκάστοτε ενδιαφερόμενο, στους αναλυτές, σαν «εργαλείο» αποκωδικοποίησης της συγκεκριμένης κοινωνίας. Όπως δηλαδή ένας ζωγραφικός πίνακας μας παρέχει πληροφορίες πολλές φορές για τη χρονολογία κατασκευής του, για τις συνήθειες, τα ήθη και τα έθιμα της κοινωνίας, αλλά ακόμα και για τους τρόπους και τις τεχνικές που χρησιμοποιούσαν οι ζωγράφοι εκείνη την εποχή, έτσι και ο δομημένος χώρος. Στις μορφές και τις εναλλαγές του είναι αποτυπωμένα τα χαρακτηριστικά της κοινωνίας που τον παρήγαγε.

Από την αντίθετη κατεύθυνση, κάθε κοινωνία παρουσιάζει τις ιδιαιτερότητές της. Κατά βάση αυτές οφείλονται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στον φυσικό χώρο της, στον τρόπο που τον μεταφράζει και επεμβαίνει σε αυτόν για να τον κάνει «δικό της». Οι ιδιαιτερότητες της κάθε κοινωνίας κατά την προσπάθειά της να οικειοποιηθεί το χώρο, δηλαδή κατά μια έννοια να τον κάνει οικείο σε αυτήν, αλλά και να λειτουργήσει στα πλαίσιά του, εκφράζονται σε αυτόν. Κατά κάποιο τρόπο, το ίδιο περιγράφει και ο Heidegger (στο: Norberg Schulz 2009, σ.12), στην ακόμα γενικότερη αναφορά του ότι «Ο τρόπος με τον οποίο είσαι και είμαι, ο τρόπος με τον οποίο εμείς οι άνθρωποι είμαστε πάνω στη γη, είναι η κατοίκηση..» και ο τρόπος αυτός αποτυπώνεται στην κατοίκηση δηλαδή στο χώρο.

Μια ακόμα συνέπεια του ότι ο χώρος είναι προϊόν είναι ότι «Η γνώση μας πάνω σε αυτόν αναμένεται να αναπαράγει και να εκθέτει τη διαδικασία παραγωγής του» (Lefebvre 1991, σ.36) Όπως είπαμε, κάθε κοινωνία παράγει το δικό της χώρο, όμως αυτό δε συμβαίνει σε μια στιγμή. Απαιτείται χρόνος για να πραγματοποιηθούν οι διάφορες ζυμώσεις και να αφομοιωθούν στο εσωτερικό της με αποτέλεσμα η παραγωγή του να μην αποτελεί μια πράξη στιγμιαία αλλά μια διαδικασία.

Από ποιον καθορίζεται αυτή η διαδικασία;

Στο μεγαλύτερο βαθμό η διαδικασία παραγωγής του χώρου καθορίζεται από την εκάστοτε «ηγεμονία» (Η έννοια της «ηγεμονίας» έχει εισαχθεί από τον Gramsci (στο: Lefebvre 1991, σ.10), για την περιγραφή του μελλοντικού ρόλου της εργατικής

τάξης στο χτίσιμο της νέας κοινωνίας). Αυτή η κοινωνική τάξη συγκεντρώνει τη μεγαλύτερη δύναμη και στόχο έχει να τη διατηρήσει. Η δύναμη αυτής της «κυρίαρχης» τάξης πηγάζει από συγκεκριμένες παραγωγικές διαδικασίες και κοινωνικοοικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονται. Η επιδίωξη της είναι η επιβολή μιας διαδικασίας παραγωγής τέτοιου χώρου, ο οποίος να εξυπηρετεί αυτές τις σχέσεις και διαδικασίες, να τις αναπαράγει και ως ένα σημείο να τις επιβάλλει, έτσι ώστε να σταθεροποιείται και να ενισχύεται η δύναμή της. (Lefebvre 1991, σ. 10) *«Από την αναλυτική πλευρά, η χωρική πρακτική μιας κοινωνίας αποκαλύπτεται μέσω της αποκωδικοποίησης του χώρου της.»* (Lefebvre 1991, σ. 38) Μέσα, δηλαδή από την κατανόηση της διαδικασίας παραγωγής ενός χώρου είναι δυνατόν να εντοπιστούν οι κοινωνικές, οικονομικές και παραγωγικές σχέσεις καθώς και η επιρροή της «ηγεμονίας» μέσα στην κοινωνία, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται στο δομημένο περιβάλλον.

Τέλος, η διαδικασία παραγωγής του χώρου *«ως διαδικασία παραγωγής αποτελεί κομμάτι της ιστορίας»*. Αυτό σημαίνει ότι μια κοινωνία, με όλα τα ιδιαίτερα γνωρίσματά της, εξελίσσεται μέσα στο χρόνο και το ίδιο συμβαίνει και στις κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε αυτήν. Κατά τον ίδιο τρόπο θα μεταβάλλεται και ο χώρος στον οποίο εκτυλίσσονται οι συγκεκριμένες διαδικασίες. (Lefebvre 1991, σ. 46)

Με λίγα λόγια, κάθε κοινωνικό σύνολο αναπτύσσει ορισμένες διεργασίες στο εσωτερικό του προκειμένου να επιβιώσει και να εξελιχθεί. Αυτές αφορούν σε ιδιαίτερες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις που ξεδιπλώνονται στα πλαίσιά του και σε αντίστοιχες παραγωγικές διαδικασίες. Ο κοινωνικός χώρος, ως αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών, παράγεται ώστε να τις περιέχει, να τις διευκολύνει, να τις προάγει και αναπαράγει, οπότε είναι άμεσα συνδεδεμένος με εκείνες. Οι κοινωνίες δημιουργούν χώρους που ανταποκρίνονται στις ανάγκες τους και στις διαδικασίες συσχετισμού μεταξύ των μελών τους και, συνεπώς, αφήνουν το στίγμα τους πάνω σε αυτούς.

3. Το νερό ως παράγοντας συγκρότησης του χώρου στην Ολλανδία

Το νερό ως παράγοντας συγκρότησης του χώρου στην Ολλανδία

Το νερό, με όλες τις μορφές που μπορεί να εντοπιστεί, αποτελεί βασικό στοιχείο του περιβάλλοντος στην περιοχή των Κάτω Χωρών. Είναι πανταχού παρόν. Η καθημερινότητα των Ολλανδών καθώς και πολλά στοιχεία της ατομικής και συλλογικής τους ζωής έχουν τις ρίζες τους σε αυτό και στη διαχείρισή του. (Εικ.8)

α. Η θέση και η σημασία του νερού στην Ολλανδική ζωή

«Εδώ, μια ειρηνική φυλή ψαράδων και βοσκών, σε μια ξεχασμένη γωνιά της Ευρώπης, που με κόπο είχαν σώσει από τον ωκεανό· η θάλασσα το επάγγελμά τους και συγχρόνως ο πλούτος και η πληγή τους, φτώχεια με ελευθερία η ευλογία τους, η φήμη και η αρετή τους.»

F. Schiller (στο: Ανδρουλακάκης & Τζαναβάρια 2011, σ.21)

Οι Κάτω Χώρες έχουν συγκεκριμένα γεωγραφικά και κλιματολογικά χαρακτηριστικά, που καθορίζουν τις επικρατούσες τοπικές συνθήκες. Βρίσκονται στο βόρειο τμήμα της Βόρειας Εύκρατης Ζώνης, παρουσιάζουν πολύ χαμηλές θερμοκρασίες, είναι επίπεδες με ελάχιστες εδαφικές εξάρσεις και η φυσική βλάστηση είναι φτωχή. Το σημαντικότερο όμως στοιχείο είναι η έντονη, από τη μία, και εύθραυστη σχέση του τόπου με το νερό. (Εικ.9) Η Βόρεια Θάλασσα, ποτάμια και λίμνες αποτελούν μείζονα στοιχεία της γεωμορφολογίας του τόπου και η σχέση τους με τη στεριά μόνο ειρηνική δεν θα χαρακτηριζόταν.

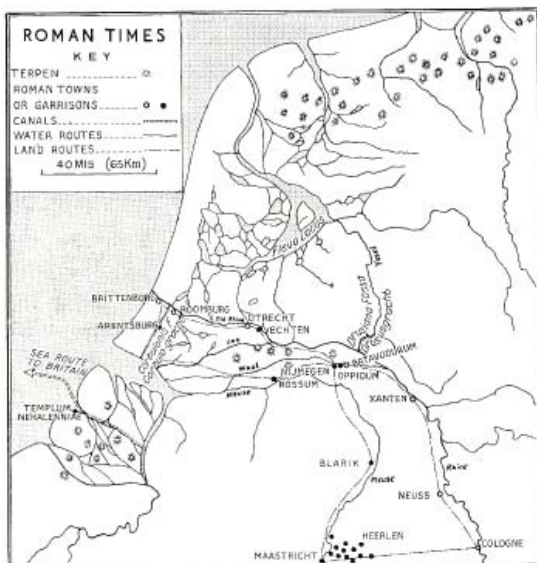
Πριν τις πρώτες μόνιμες εγκαταστάσεις των κατοίκων και τη δημιουργία οικισμών ήταν ασαφές το εάν οι εκτάσεις αυτές ανήκαν στο θαλάσσιο ή στο χερσαίο βασίλειο. Μεγάλες λωρίδες ανάμεσα στην καθ' αυτή στεριά και τη θάλασσα αποτελούσαν έλη και αντιμετώπιζαν τακτικά τις εισβολές της Βόρειας Θάλασσας και τις υπερχειλίσεις των δέλτα των ποταμών και

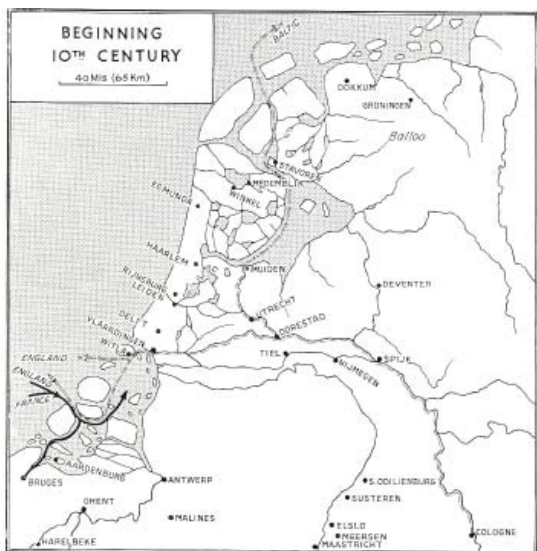
Εικ. 8. Το υδάτινο στοιχείο στην Ολλανδία. Κανάλια
Πηγή: <http://www.flickr.com>, (22/6/2012)

Εικ. 9. Με βαθύ μπλε χρώμα το τμήμα της χώρας κάτω από τη στάθμη της θάλασσας
Πηγή: <http://www.fragileecologies.com>, (22/6/2012)

Εικ. 10. Χάρτης Κάτω Χωρών κατά τα Ρωμαϊκά χρόνια. Σχέση υγρού στοιχείου-στερέου εδάφους
Πηγή: Burke 1956, σ.20

Εικ. 11. Χάρτης Κάτω Χωρών το δέκατο αιώνα.
Σχέση υγρού στοιχείου-στερέου εδάφους
Πηγή: Burke 1956, σ.24

συνεπώς χαρακτηρίζονταν ως ακατάλληλες τόσο για κατοίκηση όσο για καλλιέργεια και αλιεία με χρήση πλεούμενων. Αυτή η ασάφεια στα όρια της ακτογραμμής μπορεί να γίνει αντιληπτή εάν παρατηρήσει κανείς διαδοχικούς χάρτες των Κάτω Χωρών από τα Ρωμαϊκά χρόνια (κατά τους πρώτους μ.Χ. αιώνες) μέχρι σήμερα, όπου τα όρια μεταξύ υγρού στοιχείου και στεριάς άλλαξαν ριζικά. (Εικ.10,11,12,13) (Burke 1956, σ.20, 24, 26, 14)

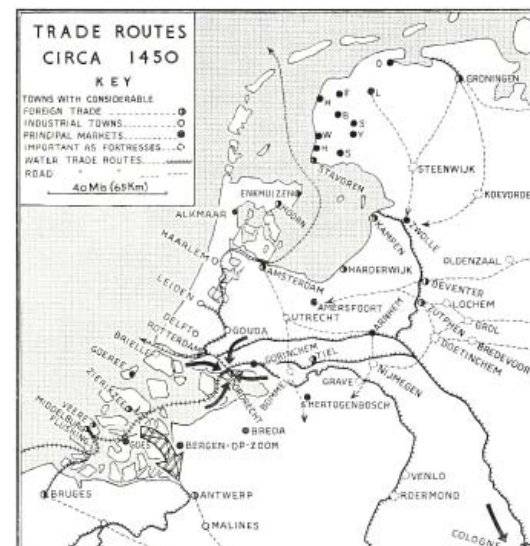
«Πραγματικά, έχουμε αναφέρει ότι στα ανατολικά, στις ακτές του ωκεανού, ένας αριθμός από φυλές βρίσκονται σε αυτήν την ενδεή κατάσταση, αλλά επίσης είναι οι φυλές των ανθρώπων που ονομάζονται οι Ανώτεροι και οι Κατώτεροι Τσαουσί, τους οποίους έχουμε δει στα βόρεια. Εκεί, δυο φορές κατά τη διάρκεια της μέρας και της νύχτας, ο ωκεανός, με την απέραντη παλίρροια, πλημμυρίζει μια ατελείωτη έκταση, καλύπτοντας την αιώνια αμφιλεγόμενη Φύση και την περιοχή που αμφισβητείται για το αν ανήκει στη γη ή στη θάλασσα. Εκεί, η μίζερη φυλή είναι εγκατεστημένη σε υπερυψωμένα τμήματα εδάφους ή τεχνητές πλατφόρμες πάνω από το επίπεδο της υψηλότερης παλίρροιας που έχει παρατηρηθεί, ζώντας σε καλύβες κατασκευασμένες στα επιλεγμένα σημεία, και μοιάζοντας με ναύτες στα καράβια τους όταν το νερό καλύπτει τη γύρω έκταση, αλλά με ναυαγούς όταν αποσύρεται η παλίρροια, και πιάνουν ψάρια που ξεγλιστρούν με τη μειούμενη παλίρροια γύρω από τις καλύβες τους. Δεν τους περνάει από το μυαλό να δημιουργήσουν κοπάδια και να ζουν από το γάλα, όπως γειτονικές φυλές, ούτε καν να αντιμετωπίσουν τα άγρια ζώα, αφού τα δάση βρίσκονται εκτοπισμένα μακριά. Πλέκουν σχοινιά από χόρτα και βούρλα από τους βάλτους για να κατασκευάσουν δίκτυα για να πιάνουν τα ψάρια, και μαζεύουν λάσπη με τα χέρια τους και τη στεγνώνουν πιο πολύ στον άνεμο παρά στον ήλιο, και με την τύρφη ως καύσιμο ζεσταίνουν το φαγητό τους και τα ίδια τους τα σώματα, που παγώνουν από το βόρειο άνεμο. Το μόνο τους ποτό προέρχεται από την αποθήκευση του βρόχινου νερού σε δεξαμενές στις αυλές των σπιτιών τους. Και είναι αυτοί οι άνθρωποι, που αν νικηθούν σήμερα από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, θα λένε ότι υποβιβάστηκαν σε σκλάβους.»

Πλίνιος (στο: Burke 1956, σ. 17-18)

Από την περιγραφή του Πλίνιου, γύρω στο 50 μΧ, γίνονται σαφείς οι διαφορές στον τρόπο ζωής και επιβίωσης των πρώτων κατοίκων κάτω από τις συγκεκριμένες τοπικές συνθήκες κατά τους πρώτους αιώνες μ.Χ. Το νερό αποτελούσε εξαρχής ένα κοινό εχθρό για τους Ολλανδούς, αφού εισχωρούσε στη γη τους, την εξαφάνιζε ενώ οι πλημμύρες πολλές φορές αριθμούσαν υλικές και ανθρώπινες απώλειες. Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη του νερού αποτέλεσε και τη βασική – αν όχι τη μόνη- πηγή ευημερίας του τόπου αυτού. Η τύρφη που σχηματιζόταν στους ελώδεις πυθμένες χρησίμευε ως καύσιμη ύλη, μιας και τα δέντρα ήταν ελάχιστα, και το αλάτι που εξορυσσόταν από έδαφος ως συντηρητικό για τρόφιμα. Μάλιστα, συλλέγονταν σε τέτοιες ποσότητες που στα χρόνια της εμπορικής ακμής αποτέλεσαν εξαγωγίμες ύλες. Επιπλέον, όταν τέλειωνε η εποχή της πλημμυρίδας, το νερό αποσυρόταν από τις εκτάσεις καθιστώντας τις γόνιμες για καλλιέργεια και κατάλληλες για βοσκή, που αναπτύχθηκαν σιγά σιγά. (Προκοπίου 1958, σ. 26) και (Burke 1956, σ. 27, 111)

Φαίνεται, μάλιστα, ότι οι πιο επικίνδυνες από άποψη πλημμύρας περιοχές ήταν –και είναι- και οι πιο εύφορες, ενώ αντίθετα οι πιο ασφαλείς και κατάλληλες για μόνιμη κατοίκηση, που βρίσκονταν σε φυσικές υπερυψώσεις του εδάφους, ήταν ανεπαρκώς γόνιμες για να θρέψουν τον πληθυσμό. Τέτοια είναι και η έκταση νότια της Zuider Zee, που ονομάζεται Veluwe (που σημαίνει στα Ολλανδικά «κακή γη») και η οποία κατά τους ιστορικούς χρόνους κατοικήθηκε ελάχιστα. (Burke 1956, σ.18) Τέλος, με την ανάπτυξη του εμπορίου και την αυξανόμενη χρήση των ποταμών ως εμπορικών δρόμων, οι «επικίνδυνες» εκτάσεις μετατράπηκαν στις πιο ελκυστικές για μόνιμη εγκατάσταση. (Burke 1956, σ.31)

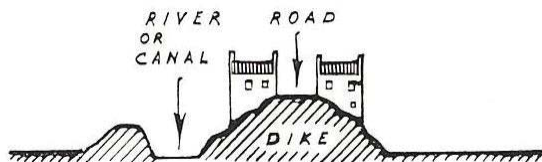
Έτσι, λοιπόν, οι πρώτοι Ολλανδοί αναγκάστηκαν –ή επέλεξαν- να συμφιλιωθούν με τις υπάρχουσες συνθήκες, που τους επέβαλλαν τη συνύπαρξη με το υγρό στοιχείο, με το οποίο άλλωστε είχαν εξοικειωθεί με το πέρασμα των χρόνων. Αντί να το φοβηθούν και να εγκατασταθούν μακριά του, επέλεξαν να ζήσουν δίπλα του, αναπτύσσοντας μεθόδους για

Εικ. 12. Χάρτης Κάτω Χωρών το 1450 περίπου.
Σχέση υγρού στοιχείου-στερέου εδάφους
Πηγή: Burke 1956, σ.26

Εικ. 13. Χάρτης Κάτω Χωρών σήμερα
Πηγή: Burke 1956, σ.14

Εικ. 14. Κατασκευή αναχωμάτων για έλεγχο ροής ποταμού και εγκατάσταση οικισμών πάνω τους
Πηγή: Burke 1956, σ.36

Εικ. 15. Ελώδες Ολλανδικό έδαφος
Πηγή: <http://www.wikipaintings.org>, (22/6/2012)

την επίτευξη μιας ομαλής συμβίωσης. Είναι αξιοπρόσεκτο ότι το όνομα Κάτω Χώρες (Nederland στα Ολλανδικά), που σημαίνει «οι Κάτω από τη στάθμη της θάλασσας Χώρες», ενώ αφορά ένα φυσικό χαρακτηριστικό του τόπου, να έχει φτάσει να περιγράφει την ταυτότητα των κατοίκων του τόπου.

Αρχικά, όπως ήδη αναφέρθηκε και στο απόσπασμα του Πλίνιου, οι πληθυσμιακές εγκαταστάσεις πραγματοποιούνταν σε φυσικά ή τεχνητά υψώματα, πάνω από το επίπεδο της υψηλής παλίρροιας. Κατά την ανάπτυξη του εμπορίου μέσω των υδάτινων δρόμων εφαρμόστηκαν μέθοδοι προστασίας της ροής των ποταμών, με κατασκευή αναχωμάτων, ώστε να διατηρούνται στην πορεία τους και να μην υπερχειλίζουν. Πάνω στο ασφαλές υπερυψωμένο έδαφος των αναχωμάτων χτίστηκαν οικισμοί αλιευτικού και εμπορικού κυρίως χαρακτήρα (Εικ.14), οι οποίοι όμως σταδιακά και λόγω της έλλειψης χώρου επεκτάθηκαν και στα χαμηλότερα επίπεδα. (Burke 1956, σ.64)

Έτσι, γύρω στο 12^ο αιώνα, όταν άρχισαν να ιδρύονται οι πρώτες ολλανδικές πόλεις, άρχισαν να αναπτύσσονται οι τεχνικές για την δημιουργία και επέκταση των πόλεων. Τα εδάφη πάνω στα οποία θα εδράζονταν οι πόλεις ήταν ελώδη, καλύπτονταν από λίμνες ή/και αποτελούσαν τα εύκολα θύματα της παλίρροιας εξαιτίας της χαμηλής στάθμης τους (Εικ. 15), πράγμα που συνεπαγόταν την τεράστια δυσκολία στερέωσης και διασφάλισης των οικιστικών εγκαταστάσεων πάνω σε αυτά. Εξαιτίας της δυσκολίας και της σοβαρότητας του εγχειρήματος ακολουθούσαν συγκεκριμένα βήματα κατά τη διαδικασία επέκτασης ή δημιουργίας μιας πόλης «πάνω στο νερό».

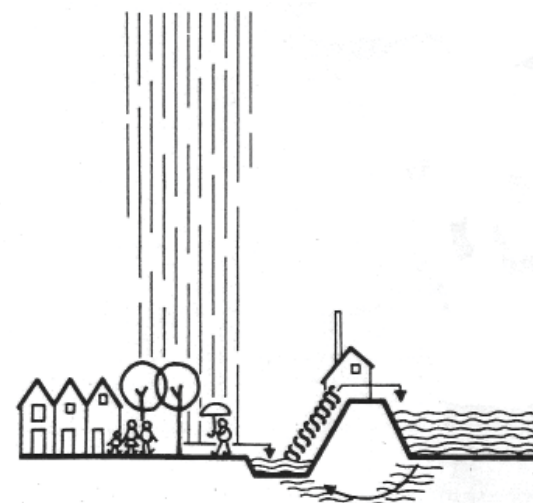
Υπήρχαν πολυάριθμες δυσκολίες που έπρεπε να προβλεφθούν και να ξεπεραστούν ώστε οι νέες πόλεις (ή τμήματα πόλεων) να είναι ασφαλείς για κατοίκηση και, ταυτόχρονα, εφικτές από οικονομική άποψη. Καταρχάς, έπρεπε να παρθεί συλλογικά η απόφαση για την ανάγκη δημιουργίας ενός νέου τμήματος πόλης, να προσδιοριστούν οι πληθυσμιακές ανάγκες της για το άμεσο μέλλον, να

υπολογιστεί η απαιτούμενη επιφάνεια για την κάλυψη των αναγκών στέγασης του συγκεκριμένου πληθυσμού και να εντοπιστεί η έκταση που θα πραγματοποιούνταν η εποίκηση. Τα προβλήματα που εμφανίζονταν και έχρηζαν αντιμετώπισης ήταν κυρίως μηχανικής φύσης. Το επιπλέον νερό της βαλτώδους έκτασης έπρεπε να αφαιρεθεί αλλά και να διευθετηθεί μέσω προκαθορισμένων χώρων και πορειών, ώστε να μην αποτελεί κίνδυνο. Επίσης, βασικό ζήτημα ήταν η διατήρηση μιας σταθερής και συγκεκριμένης στάθμης του νερού στα κανάλια της πόλης.

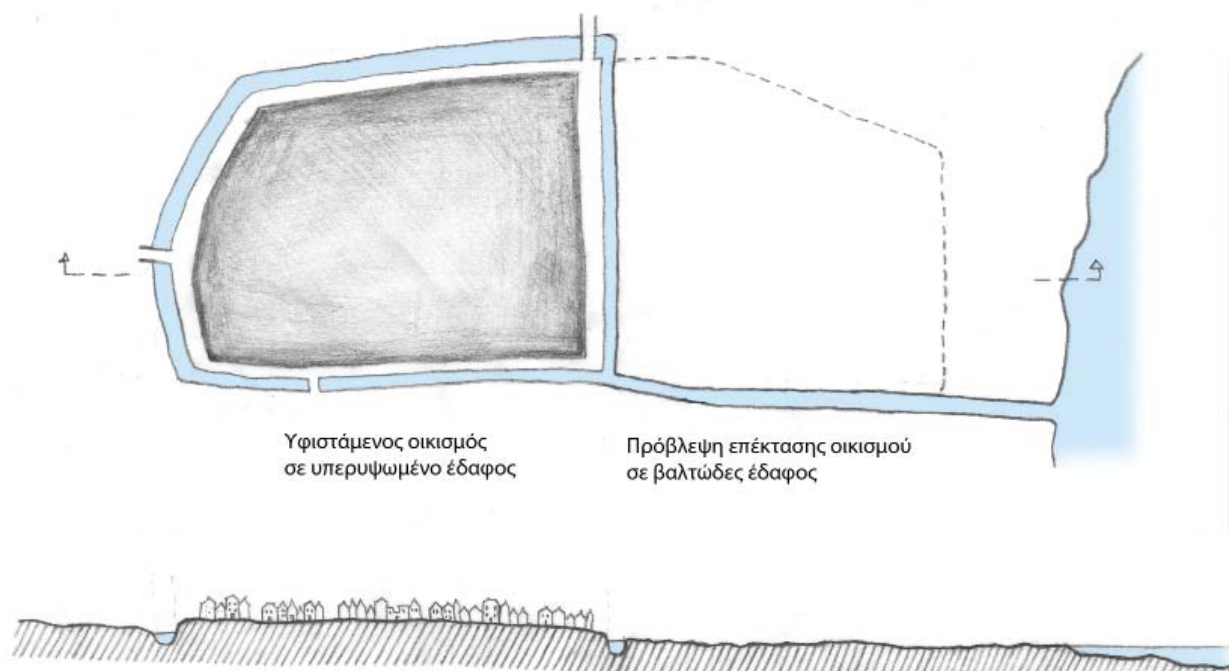
Για να επιτευχθούν οι παραπάνω απαιτήσεις, η επιλεγμένη έκταση καθοριζόταν επακριβώς και περιβαλλόταν από ένα περιμετρικό ανάχωμα αρκετού ύψους πλαισιωμένο από ένα κανάλι-τάφρο. Στο εσωτερικό του περιβόλου αυτού χαρασσόταν και διανοιγόταν ένα σύστημα μικρότερων αποστραγγιστικών καναλιών, που χρησίμευαν στην απορροή των υδάτων από την έκταση. Στη συνέχεια, ακολουθούσε η διαδικασία της αποστράγγισης με χρήση θυροφραγμάτων, αντλιών και των περίφημων ανεμόμυλων (Εικ.16) –τότε, σήμερα έχουν αντικατασταθεί από ηλεκτρικές εγκαταστάσεις άντλησης (Εικ.17)- και το νερό της βαλτώδους έκτασης/λίμνης προς αποστράγγιση από τα εσωτερικά κανάλια μεταφερόταν με διαδοχικές αντλήσεις στο περιμετρικό κανάλι-τάφρο και, ακολούθως, στον κύριο ποταμό ή στη θάλασσα. Προτού ξεκινήσει το χτίσιμο, η νέα γη έπρεπε να υψωθεί πάνω από το επίπεδο της παλίρροιας, να στερεωθεί και να γίνει κατάλληλη για χτίσιμο. Γι αυτό το σκοπό, γινόταν χρήση του υλικού που είχε ανασκαφεί κατά τη διάρκεια της δημιουργίας του περιμετρικού και των εσωτερικών, ενώ πολλές φορές έπρεπε να μεταφερθεί άμμος από μακριά για να συμπληρώσει τα τοπικά υλικά. Τέλος, τα κτίσματα δεν ήταν δυνατό να έρθουν απλά να εδραστούν πάνω στη νέα γη, αφού το έδαφος ήταν αμμώδες και ασταθές. Γι αυτό το λόγο τοποθετούνταν πάσσαλοι, που έφταναν σε μεγάλο βάθος ώστε να συναντήσουν μια στρώση από υλικό πιο σταθερό. Όταν ολοκληρώνονταν αυτές οι ενέργειες ήταν δυνατό να ξεκινήσει η δόμηση των κτηρίων. (Προκοπίου 1958, σ. 24-25), (Burke 1956, σ. 64-65) (Εικ.18α, 18β)

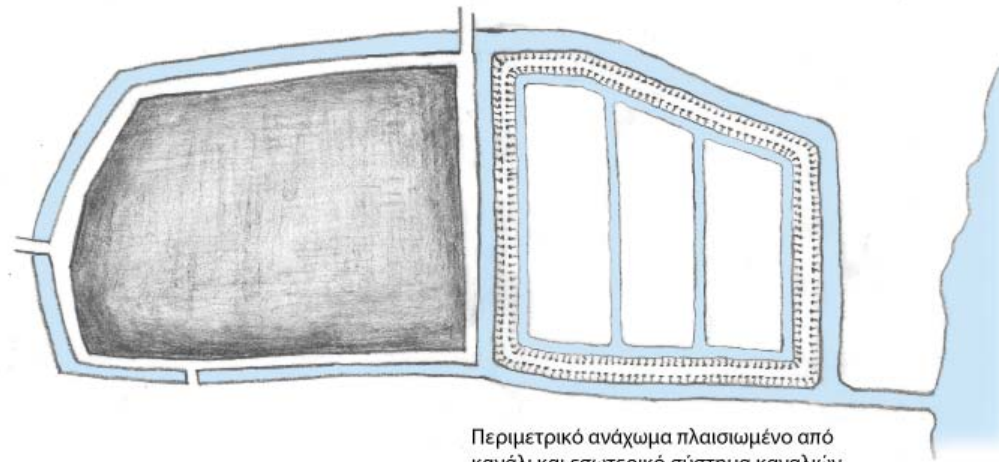
Εικ. 16. Παλιός ανεμόμυλος στο Άμστερνταμ
Πηγή: Προσωπικό αρχείο, 2008

Εικ. 17. Ανάχωμα και σύγχρονος μηχανισμός άντλησης νερού
Πηγή: Παρπαίρης 1979, εικ. 2

Εικ. 18α. Κάτοψη-Τομή διαδικασίας επέκτασης
οικισμού πάνω σε βαλτώδες έδαφος.
Στάδιο επιλογής επιφάνειας προς επέκταση
Πηγή: Προσωπικό σκίτσο

Περιμετρικό ανάχωμα πλαισιωμένο από κανάλι και εσωτερικό σύστημα καναλιών

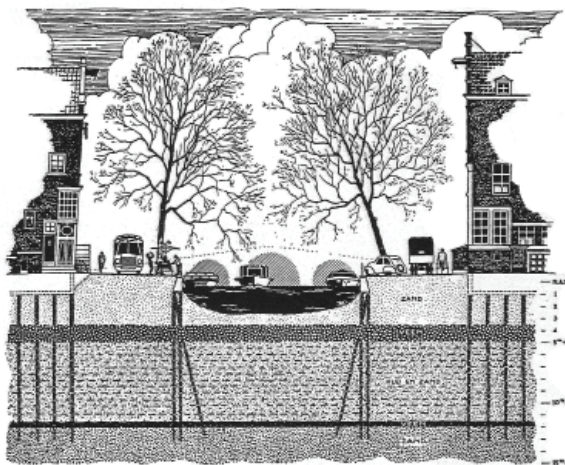
Ανύψωση αποξηραμένου εδάφους με άμμο και στερέωση με πασσάλους

Εικ. 18β. Κάτοψη-Τομές διαδικασίας επέκτασης οικισμού.
Περιμετρικό ανάχωμα, κανάλι και εσωτερικό σύστημα
καναλιών για αποστράγγιση οριοθετημένης έκτασης.
Πηγή: Προσωπικό σκίτσο

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι η δημιουργία ή επέκταση ενός ολλανδικού οικισμού πάνω σε ακατάλληλες για χτίσιμο εκτάσεις δεν ήταν εύκολη διαδικασία. Οι δυσκολίες που παρουσίαζε το βαλτώδες έδαφος, ο όγκος των εργασιών για την προετοιμασία του εδάφους προς κατοίκηση την έκαναν εξαιρετικά απαιτητική σε οικονομικούς και ανθρώπινους πόρους και για αυτούς τους λόγους γινόταν προσπάθεια να επιτευχθεί η βέλτιστη αξιοποίηση της ελάχιστης έκτασης. Δεν υπήρχε χώρος για τυχαιότητες σε αυτή τη διαδικασία. Σε αντίθεση με οποιαδήποτε άλλη τοποθεσία –ορεινή, πεδινή, βραχώδη ή όχι κλπ- όπου το έδαφος δέχεται ευκολότερα την ανθρώπινη επέμβαση, όλα έπρεπε να είναι προσχεδιασμένα και υπολογισμένα στη λεπτομέρεια. Έτσι, πραγματοποιούνταν μελέτες πάνω στο σύστημα του περιμετρικού και των εσωτερικών καναλιών που θα διανοίγονταν, ενώ και ο σχεδιασμός των οικοδομικών τετραγώνων ακολουθούσε, επίσης, την ίδια λογική της εξοικονόμησης χώρου και ταυτόχρονα στόχευε στη μέγιστη λειτουργικότητα.

Τέλος, οι ολλανδικές πόλεις ήταν –και συνεχίζουν σε μεγάλο βαθμό να είναι- χτισμένες πάνω σε πασσάλους. (Εικ.19) Τόσο σημαντικά κτήρια, όπως δημαρχεία, εκκλησίες, κτήρια του Συμβουλίου της πόλης, όσο και κατοικίες των απλών αστών θεμελιωνόνταν σε πολλούς πασσάλους. Το δημαρχείο του Άμστερνταμ, για παράδειγμα, –που τώρα στεγάζει το βασιλικό παλάτι- στηρίζεται πάνω σε 13.659 πασσάλους. (Burke 1956, σ.33) Γι αυτό και ο σχεδιασμός των οικοδομικών τετραγώνων ήταν αρκετά αυστηρός ώστε να μπορούν να προβλεφθούν η θέση και ο αριθμός των πασσάλων που απαιτούνταν, οι οποίοι μάλιστα, λόγω της έλλειψης κατάλληλης για τις ανάγκες αυτές ξυλείας, συχνά εισάγονταν από άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, και τοποθετούνταν προτού ξεκινήσει το χτίσιμο της πόλης. Αξίζει να αναφερθεί ότι η διαδικασία αυτή δεν κατέληγε πάντα σε άμεση ανοικοδόμηση, αλλά, μετά την ολοκλήρωση των ενεργειών αποστράγγισης, ακολουθούσε η κατασκευή των τειχών και των πυλών και, ακολούθως, σταδιακά αναπτύσσονταν οι πόλεις. (Burke 1956, σ. 70)

Επιπλέον, ήταν σημαντικό ανά πάσα στιγμή να είναι γνωστά, μετρήσιμα και ρυθμίσιμα το ύψος της στάθμης του νερού στα

Εικ. 19. Χαρακτηριστική τομή καναλιού με εμφάνιση στρώσεων υπεδάφους και πασσάλων στερέωσης

Πηγή: Παρπαίρης 1979, εικ. II

κανάλια, ο ρυθμός λειτουργίας των αντλιών στην περίπτωση συνηθισμένων συνθηκών και στην περίπτωση καταιγίδας ή παλίρροιας. Σε αντίθετη περίπτωση οι συνέπειες θα ήταν ολέθριες για την πόλη, τις γύρω εκτάσεις αλλά και για τη τις ζωές των ίδιων των κατοίκων. Μπροστά σε όλη αυτή τη διαδικασία της οργάνωσης και του ακριβή υπολογισμού των πάντων για την απλή επίτευξη της ασφαλούς κατοίκησης και επιβίωσης –και μόνο-, η τάση των Ολλανδών «να είναι οργανωτικοί και με εμμονή στη λεπτομέρεια», όπως συνηθίζουμε σήμερα να λέμε, αρχίζει να μην μοιάζει και τόσο περίεργη. (Hugget 1973, σ.20)

Αυτή η διαδικασία κυριαρχίας πάνω στο υγρό στοιχείο κατά τη δημιουργία μόνιμων οικισμών είχε μια ακόμα επίδραση πάνω στην Ολλανδική κοινωνία. Έχει να κάνει με τον τρόπο εφαρμογής της και το ότι ολόκληρη η κοινότητα ενεργοποιούνταν για να φέρει εις πέρας αυτό το δύσκολο έργο. Δηλαδή, η διαδικασία απόσπασης της γης από τη θάλασσα/ τη λίμνη/ το έλος με στόχο την αξιοποίησή της από σύσσωμη την κοινότητα και τα μέλη της αποκτούσε συλλογικό χαρακτήρα, ενώ κάθε άτομο ξεχωριστά τη θεωρούσε ως «και δικό του» επίτευγμα, μέσα από τη συνεργασία και την εμπιστοσύνη στο σύνολο. Βλέποντας τους καρπούς των προσπαθειών του στο χώρο, τον ένιωθε «κτήμα» του, και όχι ως μια απόμακρη και αδιάφορη ιδιοκτησία ενός αριστοκράτη, και ταυτόχρονα ένιωθε χρήσιμο και απαραίτητο μέλος της κοινωνίας. Μέσα από αυτή τη διαδικασία, λοιπόν, ρίζωσε στην ολλανδική συνείδηση το αίσθημα της ευθύνης του ατόμου προς στην κοινότητα, καθώς και αυτά της ίσης αξίας και της αλληλεγγύης μεταξύ των μελών της. (Burke 1956, σ.27)

Τελικά, γίνεται σαφές ότι το νερό, ως βασικό γνώρισμα της ολλανδικής φύσης, έχει συμβάλλει με αρκετούς άμεσους και έμμεσους τρόπους στη διαμόρφωση του Ολλανδού, ως άτομο, και της ολλανδικής κοινωνίας. Αποτελεί το στοιχείο που πρέπει να κατανοηθεί, να δαμαστεί, να βιωθεί, να ενσωματωθεί στην καθημερινότητα των ντόπιων, ώστε να μπορέσει η ζωή τους να αποκτήσει νόημα μέσα σε αυτόν τον τόπο. Το αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών αποτυπώνεται στα χαρακτηριστικά της κοινωνίας αυτής.

β. Ο ρόλος του νερού στη διαμόρφωση των χαρακτηριστικών της κοινωνίας

Όπως είδαμε και προηγουμένως, το νερό και η διαχείρισή του έπαιξαν μεγάλο ρόλο στη ζωή των Ολλανδών, με απώτερο σκοπό την επιβίωση και την ασφάλεια της κοινωνίας σε εκείνη τη γη. Το ίδιο το όνομα της χώρας, που σημαίνει την χώρα της οποίας το έδαφος βρίσκεται κατά το μεγαλύτερο τμήμα του κάτω από τη στάθμη της θάλασσας, δείχνει την κατανόηση από τους κατοίκους της των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών της καθώς και το «χτίσιμο» της ταυτότητάς τους μέσω αυτών. Όμως, οι διαδικασίες προσαρμογής της κοινωνίας στον τόπο και εξημέρωσης/ μετασχηματισμού του για την εξυπηρέτηση των ανθρωπίνων αναγκών, είναι αλληλένδετες και οδήγησαν στη συγκρότηση συγκεκριμένων σχέσεων και δομών στην κοινωνία.

Καταρχάς, όπως ειπώθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, το κάθε μέλος της κοινότητας προσέφερε τον ίδιο του τον εαυτό, είτε με τη μορφή σωματικής προσπάθειας, είτε με τη μορφή γνώσεων πάνω στη μηχανική και στην υδραυλική, ως μηχανικός, για το σχεδιασμό, το χτίσιμο και τη συντήρηση της πόλης του πάνω στο νερό. Μάλιστα, χάρη στην εμπειρία που αποκτήθηκε, σταδιακά σχηματίστηκαν εξειδικευμένα συνεργεία και μετακινούνταν στα διάφορα σημεία της χώρας για να αναλάβουν έργα αποστράγγισης και στερέωσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, τα άτομα, από τη μια πλευρά, έβλεπαν την πόλη τους να χτίζεται από τους ίδιους, ενώ, από την άλλη, αρκετοί από αυτούς είχαν και τις ευκαιρίες να ξεφεύγουν από τα στενά όρια της πόλης και να διευρύνονται οι ορίζοντές τους. Αυτές οι συνθήκες είχαν σημαντικές συνέπειες, πρώτα από όλα στην ολλανδική φεουδαρχική πόλη. Ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη πόλεις και εκτάσεις γης ανήκαν στο φεουδάρχη, του οποίου το κύρος αναδεικνυόταν μέσω των ιδιοκτησιών του αυτών, στους ολλανδικούς οικισμούς και πόλεις αυτό δε συνέβαινε. Στην Ολλανδία μεγάλο ποσοστό των εδαφών ανήκε ακριβώς σε εκείνους που τα ζούσαν και τα καλλιεργούσαν, επιπροσθέτως όμως, υπήρχε η συνειδητοποίηση, τόσο από τους ίδιους τους

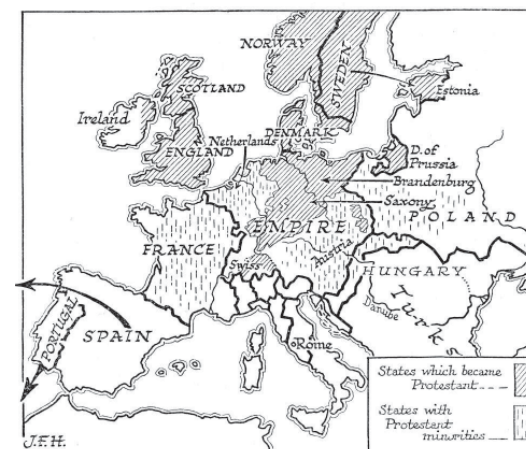
χωρικούς και πολίτες όσο και από τους άρχοντες, ως προς την έννοια της ισοτιμίας. Δηλαδή, και οι πολίτες αναγνώριζαν την προσωπική αξία τους μέσα από το μόχθο τους, και οι άρχοντες, όμως, δε συμπεριφέρονταν με δεσποτισμό και ματαιοδοξία, αλλά αντίθετα κρατούσαν χαμηλούς τόνους και διοικούσαν με οξυδέρκεια την πόλη τους. Μέσα από την προσπάθεια και την προσφορά τους στην κοινότητα, τα άτομα ανέπτυξαν το αίσθημα του «καθήκοντος» προς αυτήν, ένωσαν ενεργά, χρήσιμα και αναπόσπαστα κομμάτια της. (Burke 1956, σ. 27, 117) (Εικ.20)

Παράλληλα, κατά τη διάρκεια των μεσαιωνικών χρόνων, με την ανάπτυξη του εμπορίου προς τη Βόρεια Θάλασσα και τη Βαλτική, άρχισε να αναπτύσσεται και μια νέα τάξη, η αστική. Τα εδάφη των Κάτω Χωρών ήταν φτωχά σε ορυκτό πλούτο και έτσι οι Ολλανδοί οδηγήθηκαν στη μέγιστη αξιοποίηση των τοπικών πρώτων υλών, όπως το αλάτι, τα είδη αλιείας και τα γαλακτοκομικά, και την εξαγωγή τους, ενώ ανέπτυξαν και ικανότητες διαμεσολαβητών και επεξεργαστών υλικών που εισάγονταν από άλλες χώρες. Για παράδειγμα, προμηθεύονταν μαλλί και σιτάρι και προσέφεραν υφάσματα και μύρα. Ακόμα, εμπορεύονταν δέρματα, σπαθιά, σκλάβους. Η άνοδος της αστικής τάξης μέσω του εμπορίου και της βιοτεχνίας διαμόρφωσε ακόμα καθαρότερα το κλίμα στην ολλανδική κοινωνία. Η αριστοκρατική τάξη, με τα κληρονομικά προνόμια και τις μεγάλες εκτάσεις γης, έχανε ολοένα και περισσότερο έδαφος υπό την πίεση της νέας τάξης, που, μέσα από τη βιοτεχνική απασχόληση και τα ρίσκα των ανταλλαγών, πλούτισε και αναζητούσε διεξόδους κοινωνικές και επενδυτικές. (Burke 1956, σ. 27-28)

Πάνω σε αυτές τις κοινωνικές βάσεις, βρήκε πρόσφορο έδαφος το Προτεσταντικό δόγμα και εγκαθιδρύθηκε ως εθνική θρησκεία των Ολλανδών. Η αφορμή για την επικράτησή του ήταν η αντιπαράθεση των Βορείων χωρών με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τις τάσεις δογματισμού που είχε υιοθετήσει κατά το 16^ο αιώνα (Εικ.21) –παράδειγμα είναι τα συγχωροχάρτια που εκδίδονταν από την Εκκλησία έναντι χρηματικού ανταλλάγματος για της άφεση των αμαρτιών των

Εικ. 20. Ανάγκη συνεργασίας στην κοινότητα σε περίπτωση καταστροφής του φράγματος
Πηγή:<http://www.probertencyclopaedia.com>, (22/6/2012)

Εικ. 21. Χάρτης επικράτειας Προτεσταντικού δόγματος στα τέλη του 16ου αιώνα
Πηγή:<http://www.probertencyclopaedia.com>, (22/6/2012)

πιστών). Οι εκτάσεις των Κάτω Χωρών βρίσκονταν τότε κάτω από την κυριαρχία της Ισπανικής Αυτοκρατορίας και δέχονταν οικονομικές πιέσεις και θρησκευτικούς διωγμούς (Ιερά Εξέταση) από ένα απομακρυσμένο κέντρο εξουσίας. Με την επανάσταση κατά των Ισπανών και την απελευθέρωση από το ζυγό τους, (Ογδοηκονταετής πόλεμος, 1568-1648), εγκαθιδρύθηκε στις ολλανδικές επαρχίες ο Προτεσταντισμός. Όμως, όπως αναφέρεται στο βιβλίο «*The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*» του Weber (1958, σ.36), «...η Μεταρρύθμιση σήμαινε όχι την κατάργηση του Εκκλησιαστικού ελέγχου πάνω στην καθημερινή ζωή, αλλά, αντίθετα, την υποκατάσταση του προηγούμενου με μια νέα μορφή ελέγχου» και, μάλιστα, το εντυπωσιακό είναι ότι «Αυτό για το οποίο διαμαρτύρονταν οι Μεταρρυθμιστές σε εκείνες τις περιοχές υψηλής οικονομικής ανάπτυξης, δεν ήταν ο υπερβολικός έλεγχος της ζωής τους από την πλευρά της Εκκλησίας αλλά η έλλειψή του». (Weber 1958, σ. 37) Φαίνεται, λοιπόν, ότι η απόρριψη του Καθολικισμού υπέρ του Προτεσταντισμού προήλθε κυρίως από την ανάγκη για θέσπιση ενός νέου συστήματος θρησκευτικών κανόνων, που θα αφορούσαν και θα ταίριαζαν στις συνήθειες των Βόρειων λαών. Στην περίπτωση της Ολλανδίας, στην οποία καθιερώθηκε αμέσως το Προτεσταντικό δόγμα, οι κανόνες που θεσπίστηκαν εξυπηρετούσαν τον τρόπο ζωής της κυρίαρχης τάξης, της αστικής. Η κοινωνία ήταν έτσι διαμορφωμένη, ώστε να καλωσορίσει το νέο σύστημα θρησκευτικού ελέγχου, αφού αναγνώριζε, υπογράμμιζε και εξύψωνε τις καθιερωμένες πρακτικές της.

«Για τους Καθολικούς, όσο και για τους Καλβινιστές, ο κόσμος γύρω τους ήταν αμαρτωλός. Αλλά, ενώ για τους πρώτους η σωτηρία βρισκόταν στην απόσυρση από τα εγκόσμια προς μια πνευματική γαλήνη της μοναστικής ζωής, οι δεύτεροι είχαν καθήκον να υπερνικήσουν τους πειρασμούς του κόσμου τους, ξαναχτίζοντάς τον μέσω ενός αδιάκοπου και άφοβου μόχθου.»

Robert Merton (στο: Ανδρουλακάκης & Τζαναβάρια 2011, σ.24)

Με την έλευση του Προτεσταντισμού, ιεροποιήθηκε ο τρόπος ζωής της αστικής τάξης αλλά και των κοινωνικών αξιών που ίσχυαν από τη γέννηση ακόμα των πρώτων οικισμών στις Κάτω Χώρες. Σε αντίθεση με τον Καθολικισμό, όπου η συγχώρεση και η σωτηρία της ψυχής ήταν αποφάσεις της Εκκλησίας, καθιερώθηκε η σκληρή εργασία και κάθε δραστηριότητα που προήγαγε το κοινό όφελος ως καθήκον του ατόμου για τη σωτηρία της ψυχής του. Δηλαδή, τα ριζωμένα στην ταυτότητα των Ολλανδών γνωρίσματα της ευθύνης απέναντι στο σύνολο, της ατομικής αξίας και της ανάδειξης της μέσα από την εργασία, αναδείχθηκαν και αποτέλεσαν το «ιερό υπόβαθρο» πια της θρησκείας που επικράτησε στον τόπο αυτό. (Weber 1958)

Επιπλέον, όμως, σύμφωνα πάλι με το βιβλίο του Max Weber “ The Protestant ethic and the spirit of Capitalism”, όπου ο καπιταλισμός αναλύεται, όχι ως οικονομικό σύστημα, αλλά ως σύστημα αρχών και ιδεών, υπάρχει συσχετισμός της ανάπτυξης του με την επικράτηση των ηθικών αξιών του προτεσταντικού δόγματος. Οι ιδεολογικές και κοινωνικές δομές έπαιξαν βασικό ρόλο στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Η θρησκευτική πίστη γενικότερα ορίζει ένα σύστημα κοινωνικού και ηθικού ελέγχου με στόχο τη διασφάλιση της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας της εκάστοτε «ηγεμονικής» (Gramsci στο: Lefebvre 1991, σ.10) τάξης –στην προκειμένη περίπτωση της αστικής τάξης– και έχει άμεσες συνέπειες στις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις. Έχει ενδιαφέρον ένα απόσπασμα του Baxter (στο: Weber 1958, σ.162): «Αν ο Θεός σου δείξει ένα τρόπο με τον οποίο μπορείς νόμιμα να κερδίσεις περισσότερα από ότι με κάποιον άλλο τρόπο (χωρίς να κάνεις κακό στην ψυχή σου ή σε κάποιον άλλο), αν το αρνηθείς αυτό, και διαλέξεις το λιγότερο κερδοφόρο τρόπο, παραβαίνεις έναν από τους στόχους του καλέσμάτος σου, και αρνείσαι να γίνεις ο οικονόμος του Θεού, και να δεχτείς τα δώρα Του και να τα χρησιμοποιήσεις για Αυτόν όταν Αυτός στο ζητάει: μπορείς να εργάζεσαι για να γίνεις πλούσιος για το Θεό, αλλά όχι για τη σάρκα και το αμάρτημα».

Εδώ φαίνεται ότι η οικονομική ευημερία αποτελεί χάρισμα για τους Προτεστάντες-εκτός από την περίπτωση που γίνεται με σκοπό τη μελλοντική αδράνεια και οκνηρία.

Έτσι, λοιπόν, ο Προτεσταντισμός υπαγόρευε στους πιστούς ότι είναι θρησκευτικό καθήκον τους να είναι χρήσιμα και εργατικά μέλη της κοινωνίας και να συμβάλουν στο δημόσιο όφελος, ότι η εργασία και το κέρδος είναι μέσα για τη σωτηρία. Με τον τρόπο αυτό αναγνωρίστηκαν οι συλλογικές προσπάθειες των Ολλανδών ως προς τη διεκδίκηση και υπεράσπιση της γης τους, η αξία της συμμετοχής του ατόμου σε αυτές, οι ορθολογικές διαστάσεις της ιδιοσυγκρασίας τους, η ανάληψη ριψοκίνδυνων αποφάσεων και ρίσκων, που όμως περιείχαν πιθανότητες απόκτησης κέρδους και, γενικότερα, δόθηκε ελευθερία στη δυνατότητα ανέλιξης του κάθε ατόμου στην κοινωνική διαστρωμάτωση, με έμφαση στην εξάρτησή του από το σύνολο. Οι ηθικοί κανόνες που έθεσε το προτεσταντικό δόγμα, οι οποίοι ήρθαν σε συμφωνία με τα στοιχεία της «ταυτότητας των Ολλανδών» που ήδη αναφέρθηκαν, δηλαδή, τη θεώρηση του ατόμου ως χρήσιμου εργαλείου της κοινωνίας, καθώς και την τάση οργάνωσης και την εμμονή στη λεπτομέρεια, οδήγησαν στη δημιουργία των ιδανικών συνθηκών για την εγκατάσταση του καπιταλισμού σε αυτόν τον τόπο.

Μάλιστα, η σχολαστικότητα που τους διακατείχε/-έχει αποτελούσε το μηχανισμό επιβίωσης αυτού του λαού. Ένα σφάλμα στους υπολογισμούς αρκούσε για να υπερχειλίσουν τα κανάλια και να πλημμυρίσει ολόκληρη η πόλη ή κάποια γεωργική έκταση. Τα σπάσιμο των αναχωμάτων και η εισβολή του νερού στους οικισμούς δεν ήταν καθόλου φανταστικό σενάριο για τους Ολλανδούς, αφού τέτοιες καταστροφές τους σημάδεψαν καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους. (Πλημμύρα της Saint Elizabeth το 1421 (Εικ.22), καταστροφή της περιοχής Zeeland το 1953 κ.ά.) Γι αυτό, η συνεχής συντήρηση, επιτήρηση και έλεγχος των μεγεθών και των υδραυλικών συστημάτων ήταν ζωτικής σημασίας για εκείνους. Από την άλλη πλευρά, τέτοιοι ακριβείς υπολογισμοί πολλές

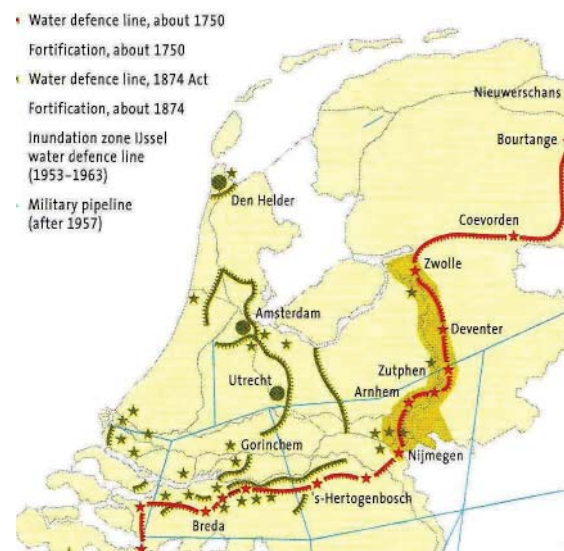

Εικ. 22. Πλημμύρα της Saint Elizabeth το 1421
Πηγή: <http://en.wikipedia.org>, (27/6/2012)

φορές απέβησαν λυτρωτικοί για την ίδια την εθνική κυριαρχία της χώρας. Με το άνοιγμα συγκεκριμένων φραγμάτων και το συνειδητό και ελεγχόμενο πλημμύρισμα συγκεκριμένων εκτάσεων, απώθησαν, σε συνθήκες άμυνας, τους εχθρούς τους. (παράδειγμα είναι η απώθηση των γαλλικών στρατευμάτων με επικεφαλής το Λουδοβίκο το XIV το 1672) Οι Ολλανδοί εφάρμοζαν ένα σταδιακό και ελεγχόμενο ανέβασμα της στάθμης του νερού σε μια ζώνη γύρω από τις σημαντικές πόλεις τους. Με αυτόν τον τρόπο κατόρθωναν να δημιουργήσουν μια ζώνη πλημμυρισμένη, αλλά ρηχή και ελεγχόμενη, ώστε να μην είναι δυνατή η διέλευση πεζών στρατευμάτων αλλά ούτε και η διάσχιση με πλωτά μέσα, αφού τα ίχνη των καναλιών χάνονταν κάτω από την ενιαία επιφάνεια του νερού, ενώ οι υπόλοιπες εκτάσεις ήταν ακατάλληλες για πλεύση εξαιτίας του ελάχιστου βάρους τους. (Lintsen et al 2010, σ.96-97) (Εικ.23) Ο λαός αυτός ήταν εξοικειωμένος με τη λεπτομερή μέτρηση, την ακριβή καταγραφή και υπολογισμό των στοιχείων της φύσης και, συνεπώς, η απόδοση ακριβούς αξίας (οικονομικής πια) στα αντικείμενα με στόχο πια την ανταλλαγή τους βρισκόταν κοντά στη λογική και την πρακτική του. Είναι γεγονός ότι οι επαρχίες της Ολλανδικής Δημοκρατίας το 17^ο αιώνα αποτέλεσαν μια από τις πρώτες –αν όχι την πρώτη– μορφές καπιταλιστικής οικονομίας στον κόσμο. Με την ίδρυση της Ολλανδικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών (Εικ.24), που είχε παγκόσμιο βεληνεκές και βασική έδρα το Άμστερνταμ, δημιουργήθηκαν οι συνθήκες (με την έκδοση για πρώτη φορά δανείων, μετοχών, ομολόγων) ανεπανάληπτης, για τα τότε δεδομένα, κερδοφορίας. (Gelderblom & Oscar 2004)

Για να κλείσουμε, ο ρόλος που έπαιξε το υδάτινο στοιχείο στη διαμόρφωση της ολλανδικής κοινωνίας είναι πολύ σημαντικός. Οι διαδικασίες διαχείρισης και αξιοποίησής του, που είχαν ως στόχο την επιβίωση και ομαλή συμβίωση της κοινότητας με αυτό, επηρέασαν τον τρόπο λειτουργίας της τα χαρακτηριστικά της και τις ιδεολογικές κατευθύνσεις της. Έτσι δημιουργήθηκαν οι βάσεις για την ανάπτυξη συγκεκριμένων κανόνων ελέγχου της συλλογικής ζωής, κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

P 2.4: MILITARY INFRASTRUCTURE

Εικ. 23. Αμυντικό σύστημα Κάτω Χωρών με βάση τα κανάλια
Πηγή: Schot et al, 2010, σ. 96

Εικ. 24. Εμπορικός στόλος Ολλανδικής Εταιρείας Ανατολικών Ινδιών
Πηγή: Διαδίκτυο (22/6/2012)

4. Η συγκρότηση του αστικού χώρου στο Άμστερνταμ του 17ου αιώνα

Η συγκρότηση του αστικού χώρου στο Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα

«Σηματικά μιλώντας, κάθε κοινωνία προσφέρει το δικό της ιδιαίτερο χώρο, όπως ήταν, ως ένα «αντικείμενο» για ανάλυση και συνολική θεωρητική εξήγηση. Λέω κάθε κοινωνία, αλλά θα μπορούσε να είναι πιο ακριβές να πει κανείς κάθε τρόπος παραγωγής, μαζί με τις αντίστοιχες σχέσεις παραγωγής...»

Henri Lefebvre (1991, σ.31)

Το Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα επιλέγεται ως παράδειγμα για την ανάδειξη της επίδρασης των χαρακτηριστικών της Ολλανδικής κοινωνίας στον αστικό χώρο διότι αποτελεί την αντιπροσωπευτικότερη πόλη των Κάτω Χωρών. Αναπτύχθηκε πάνω στο νερό, αντιμετωπίζοντας όλες τις δυσχέρειες και τα προβλήματα που προαναφέρθηκαν και έφτασε να αποκτήσει τεράστια οικονομική και εμπορική δύναμη κατά τη διάρκεια της «Χρυσής Εποχής» της Ολλανδίας. Τα ίχνη των κοινωνικών διεργασιών στο χώρο δεν έχουν εξαφανιστεί μέσα στο χρόνο, ούτε αφανιστεί από τους καταστρεπτικούς Παγκόσμιους Πολέμους. Η προσέγγιση του Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα γίνεται με σύγχρονα κριτήρια και βασίζεται σε θεωρίες που εκείνη της εποχή δεν είχαν εισαχθεί. Γίνεται προσπάθεια αποκωδικοποίησης του αστικού χώρου για την κατανόηση των κοινωνικών δομών που ίσχυαν τότε.

Η κατάσταση που θα επικρατούσε στην κοινωνία είχε αρχίσει να ξεκαθαρίζει ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια: η τάξη που φαινόταν να αναρριχάται κοινωνικά, και να εκτοπίζει σταδιακά την αριστοκρατική τάξη, ήταν η αστική. Ωρίμασε μέσα από τη διαδικασία του χτισίματος της πόλης της και την υπομονή των κακουχιών, την επαφή της με τους υδάτινους δρόμους και τις αγορές και πλούτισε μέσω του ταχύτατα αναπτυσσόμενου εμπορίου αποκτώντας μεγαλύτερη δύναμη από εκείνη της αριστοκρατίας. Μάλιστα, κατά το 17^ο αιώνα, με την εγκαθίδρυση των νέων θρησκευτικών και οικονομικών σχέσεων, που προαναφέρθηκαν (Προτεσταντισμός, καπιταλισμός) και την ανάπτυξη του υπερατλαντικού εμπορίου με τις αποικίες, η

δύναμη της αστικής τάξης εδραιώθηκε και η ίδια μετατράπηκε σε «ηγεμονική» τάξη. (Gramsci στο: Lefebvre 1991, σ.10) Γίνεται προσπάθεια να ανακαλύψουμε τη σχέση μεταξύ των κοινωνικών πρακτικών της ομάδας αυτής και του αστικού χώρου που δημιούργησε.

Η ανάπτυξη του καπιταλιστικού μοντέλου οικονομίας συμβάδισε με την παραχώρηση πολλών ελευθεριών στους ιδιώτες, που, όμως, οριοθετούνταν από ένα γενικότερο πλαίσιο οργάνωσης και κανόνων. Η ρύθμιση των οικονομικών διαδικασιών εφαρμοζόταν από το Συμβούλιο της Πόλης (Gutkind 1971, σ. 66), στο οποίο οι ίδιοι οι έμποροι ήταν μέλη, και προσπαθούσαν να εξισορροπήσουν τα αντίθετα συμφέροντα που αντιπαραθέτονταν, ενώ κανόνες έθετε τόσο το συμβούλιο όσο και η θρησκευτική παιδεία του λαού, δηλαδή το Προτεσταντικό δόγμα, με τη μορφή ηθικών περιορισμών και παροτρύνσεων. Ήταν σαφές, λοιπόν, ότι, για την επίτευξη μιας ελεύθερης κεφαλαιοκρατικής οικονομίας και κοινωνικής συγκρότησης, έπρεπε να υφίστανται αντίστοιχα περιορισμοί και επιβλεψη, ώστε να κυλούν ομαλά οι διαδικασίες και να προάγονται τα συμφέροντα των αστών. Αυτή η τάση δεν περιορίστηκε μόνο στις διαπροσωπικές και εμπορικές σχέσεις, αλλά πέρασε και στη μορφή της ίδιας της πόλης. Άλλωστε, σύμφωνα με το David Harvey (1985, σ.2): *«Ένας κόσμος ατομικότητας και ελευθερίας στην επιφάνεια κρύβει ένα κόσμο συμμόρφωσης και πίεσης από κάτω.»* Εξετάζονται οι διάφορες επιμέρους πτυχές της πόλης για να κατανοηθεί ο τρόπος με τον οποίο οι διάφορες διαδικασίες επέδρασαν στο δομημένο περιβάλλον.

«Η ροή του κεφαλαίου προϋποθέτει στενή χρονική και χωρική συνεργασία... Είναι αδύνατο να φανταστεί κανείς τέτοια υλική διαδικασία χωρίς την παραγωγή κάποιου είδους αστικοποίησης ως «ορθολογικού τοπίου», μέσα στο οποίο η συσσώρευση του κεφαλαίου να μπορεί να πραγματοποιηθεί.»

David Harvey (1985, σ. 190)

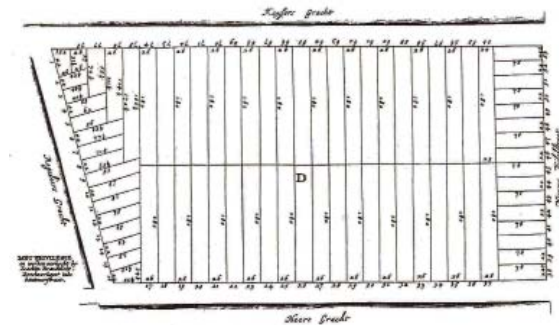
α. Πολεοδομική οργάνωση

Ο 17^{ος} αιώνας αποτέλεσε τη «Χρυσή Εποχή» της Ολλανδίας και, ειδικότερα, του Άμστερνταμ. Η οικονομική και πνευματική αυτή ευημερία εκφράστηκε στα πλαίσια της πόλης με το «Σχέδιο των τριών καναλιών» (Εικ.25,28), που αποτέλεσε μια ιδιαίτερα σημαντική επέκταση της πόλης γύρω από το μεσαιωνικό πυρήνα. Σύμφωνα με αυτό, τρία ημικυκλικά, παράλληλα μεταξύ τους κανάλια (Herengracht, Prinsengracht και Keizersgracht) ήρθαν να αγκαλιάσουν εξωτερικά το μεσαιωνικό ιστό. Το μήκος τους ήταν αντίστοιχα 3,5 χλμ, 4 χλμ και 4,5 χλμ. Ο σχεδιασμός τους υπαγορεύτηκε από τις ανάγκες του εμπορίου και της λειτουργικότητας, δηλαδή τις ανάγκες της αστικής τάξης. Η ημικυκλική μορφή των καναλιών δεν αποτελεί μια ενιαία καμπύλη, αλλά υποδιαιρείται σε μια αλληλουχία τεθλασμένων, παράλληλων μεταξύ τους, ευθύγραμμων τμημάτων, που διατρύπεται από κάθετες χερσαίες και υδάτινες οδούς που ενώνουν το εξωτερικό τείχος με το μεσαιωνικό πυρήνα. (Benevolo 2009, σ.219)

Τα κανάλια αποτέλεσαν το οργανωτικό στοιχείο της διεύρυνσης αυτής και πραγματοποιήθηκαν με κρατική παρέμβαση. Η κανονικοποίηση του σχήματός τους, δηλαδή το γεγονός ότι δεν πήραν τη μορφή συνεχόμενων οργανικών καμπύλων, συνέβαλε στη δημιουργία κανονικών παραλληλόγραμμων οικοδομικών τετραγώνων. Με αυτόν τον τρόπο, διευκολύνθηκε η υποδιαίρεσή της γης και η κατανομή των οικοπέδων, σύμφωνα με ορισμένους κανόνες. (Gutkind 1971, σ. 64) Το χαρακτηριστικό σχήμα των οικοδομικών τετραγώνων που διαμορφώθηκαν ήταν μακρόστενο με αναλογίες περίπου $\frac{1}{2}$ και διαστάσεις αντίστοιχα 110μ x 220μ (360ft x 720ft) (Εικ.26). Αυτές οι διαστάσεις επιλέχθηκαν ώστε όσο το δυνατόν μεγαλύτερο μέρος του χτισμένου χώρου να εφάπτεται με το κανάλι, ενώ παράλληλα να ελαχιστοποιούνται οι απαραίτητοι κάθετοι δρόμοι. Τα οικόπεδα είχαν διαστάσεις 8μ x 55μ (26ft x 180ft), ενώ η ελάχιστη επιτρεπόμενη απόσταση

Εικ. 25. Αεροφωτογραφία του Άμστερνταμ όπου φαίνεται ο μεσαιωνικός πυρήνας και η επέκταση του 17ου αιώνα
Πηγή: <http://velhacaracoleta.blogspot.gr>, (22/6/2012)

Εικ. 26. Χαρακτηριστική υποδιαίρεση οικοδομικού τετραγώνου κατά την επέκταση του 17ου αιώνα
Πηγή: Rossi 1985, σ. 253

Εικ. 27. Αεροφωτογραφία καναλιού και οικοδομικού τετραγώνου επέκτασης 17ου αιώνα
 Πηγή: Διαδίκτυο (22/6/2012)

μεταξύ των πίσω όψεων τους ήταν 50μ (160ft), πράγμα που οδηγούσε στη δημιουργία ιδιωτικών κήπων σε συνέχεια μεταξύ τους, με μήκος τουλάχιστον 50μ (80ft). Το ποσοστό του οικοπέδου που αφιερωνόταν σε χώρο πρασίνου ήταν ελάχιστα μικρότερο από το μισό. Σαν αποτέλεσμα, στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων σχηματίστηκε ένας ενιαίος χώρος πρασίνου (Εικ.27), που προέκυπτε από το άθροισμα των επιμέρους ιδιωτικών κήπων των ιδιοκτησιών. (Burke 1956, σ. 151) Εφαρμόστηκαν, ουσιαστικά, αυστηροί κανόνες δόμησης για την δημιουργία ίσων ευκαιριών για τους αστούς στο δημόσιο χώρο, το κανάλι και το πράσινο.

Εικ. 28. Χάρτης του Άμστερνταμ το 1681 με την επέκταση των τριών καναλιών. Η περιοχή Jordaan στα δεξιά
 Πηγή: Burke 1956, σ.148

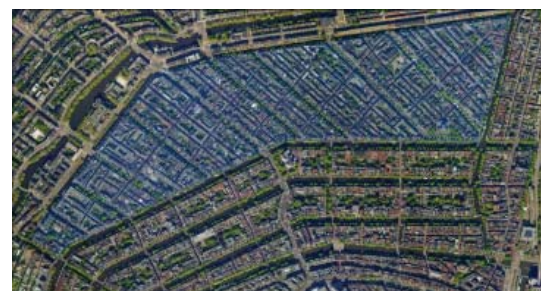
Παράλληλα, το συμβούλιο της πόλης ανέπτυξε ένα σχέδιο zoning, με το οποίο προκαθορίστηκαν οι χρήσεις γης και ο τύπος των κτηρίων που θα κατασκευάζονταν στις νέες εκτάσεις και ανάλογα κυμάνθηκαν οι αξίες των ιδιοκτησιών. (Gutkind 1971, σ. 66) Οι περιοχές πάνω στα ημικυκλικά κανάλια απέκτησαν τη μεγαλύτερη αξία και σε αυτές εγκαταστάθηκαν χρήσεις κατοικίας σημαντικών αστών, εμπορικές και βιοτεχνικές, μιας και εκεί λάμβαναν χώρα όλες οι δραστηριότητες και οι αγοραπωλησίες αγαθών (Εικ.29), στους ακτινικούς άξονες χωροθετήθηκαν μαγαζιά και γραφεία, ενώ στην περιφέρεια οι φτωχότερες γειτονίες, με χρήσεις κατοικίας και τοπικού εμπορίου (Εικ.30). (Burke 1956, σ. 65-66), (Gutkind 1971, σ. 66) Μια από τις περιπτώσεις εφαρμογής του διαχωρισμού των χρήσεων και της αξίας της γης είναι η περιοχή Jordaan (Εικ.28,31), στα βορειοδυτικά της πόλης. Δεν υποβλήθηκε σε κρατικό σχεδιασμό αλλά παραχωρήθηκε απευθείας σε ιδιωτικό οργανισμό που ανέλαβε τα εγγειοβελτιωτικά έργα της επιφάνειας αυτής, την υποδιαίρεσή της σε οικοδομικά τετράγωνα και οικόπεδα και την ανοικοδόμησή της. Η διαφοροποίηση αυτή είναι εμφανής στο χώρο που έχει παραχθεί στη συγκεκριμένη περιοχή. Οι ακτινικοί δρόμοι, που εντοπίζονται σε ολόκληρο το υπόλοιπο σχέδιο της διεύρυνσης και οδηγούν στο κέντρο της πόλης, δεν έχουν πραγματοποιηθεί στο τμήμα αυτό. Αντίθετα, έχουν διατηρηθεί και χρησιμοποιηθεί τα υφιστάμενα ρυάκια χωρίς, μάλιστα, ιδιαίτερη διαπλάτυνση. Είναι φανερό η διάθεση κερδοσκοπίας του ιδιωτικού οργανισμού κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού των οικοδομικών τετραγώνων και των οικοπέδων της γειτονιάς αυτής, αφού πραγματοποιήθηκε με τις χαμηλότερες προδιαγραφές. Πράσινοι χώροι στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων δεν προβλέφθηκαν, αντίθετα με το υπόλοιπο σχέδιο, και οι μόνοι θήλακες πρασίνου εντοπίζονταν πάνω στα κανάλια. Τέλος, τα ίδια τα εγγειοβελτιωτικά έργα δεν πραγματοποιήθηκαν ικανοποιητικά και έτσι η έκταση αυτή βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από την υπόλοιπη πόλη. (Burke 1956, σ. 147, 151)

Εικ. 29. J. Schenk, Εμπορική δραστηριότητα στο Prinsengracht
Πηγή: Stone-Ferrier 1989, σ.441

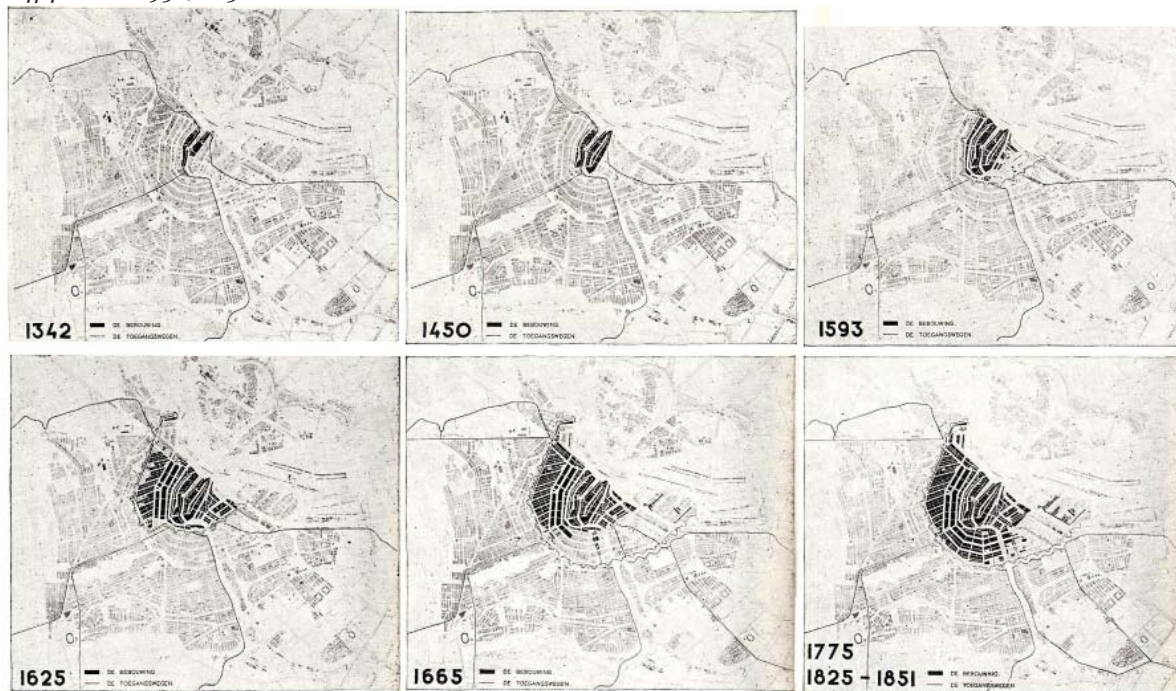
Εικ. 30. G. Metsu, Υπαίθρια αγορά στο Άμστερνταμ
Πηγή: Stone-Ferrier 1989, σ.429

Εικ. 31. Περιοχή Jordaan
Πηγή: Google Earth, (27/6/2012)

Με λίγα λόγια, ο πολεοδομικός σχεδιασμός του Άμστερνταμ πέτυχε το στόχο του. Μέσα από την πρωτοβουλία και την οργανωτική δύναμη του κρατικού μηχανισμού, μετατράπηκε σε ένα εργαλείο συγκρότησης και, ταυτόχρονα, έκφρασης των ελευθεριών που δίνονταν στα άτομα εκείνη την εποχή και εξυπηρέτησε κυρίως τα συμφέροντα της πολυπληθέστερης και πιο εύπορης τάξης της κοινωνίας: της αστικής. Αποτέλεσε ένα αυστηρά οργανωμένο πλαίσιο μέσα στο οποίο τα μέλη της δραστηριοποιούνταν, αποκόμιζαν κέρδη και προέβαλλαν τη δύναμή τους σαν σύνολο. Από την άλλη πλευρά βέβαια, αξίζει να αναφερθούν και εκείνοι που βρεθήκαν στη μειονεκτική θέση αυτού του φιλελεύθερου συστήματος και του ανταλλακτικού οργασμού, οι οποίοι εκτοπίστηκαν στις φτωχότερες γειτονίες. Η πόλη είχε σχεδιαστεί για την επίτευξη της ευημερίας της τελικά «κλειστής» ομάδας των αστών, όμως, είχε «προβλεφθεί» ακόμα και η δημιουργία μιας φτωχότερης μειοψηφίας –που ανακύπτει σε τέτοιες κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες- και είχε χωροθετηθεί.

Εικ. 32. Διάγραμμα εξέλιξης
Άμστερνταμ
Πηγή: Burke 1956, σ.150

β. Υποδομές

«Οι υποδομές είναι μια αντανάκλαση της κοινωνικής και ιστορικής μας εξέλιξης. Είναι ένα σύμβολο του τι είμαστε συλλογικά, και οι μορφές και οι λειτουργίες τους οξύνουν την κατανόησή μας ως προς τις ομοιότητες και τις διαφορές ανάμεσα στις περιοχές, τις ομάδες και τους πολιτισμούς»

Herman and Ausubel (στο: Graham & Marvin 2001, στην εισαγωγή)

Στο Άμστερνταμ οι υποδομές με τη μορφή υδάτινων δρόμων, των καναλιών, ήταν βασικό στοιχείο της χωρικής αστικής συγκρότησης ήδη από το Μεσαίωνα. Είχαν προορισμό αμυντικό, κυκλοφοριακό και δομικό για την πόλη (The Central Directorate of reconstruction and housing 1953, σ.5). Πολλές φορές χρησιμοποιούνταν ως αποχετευτικό σύστημα. Η ύπαρξή τους, καταρχάς, φανερώνει την εφαρμογή συλλογικών δράσεων, την εξυπηρέτηση πολλαπλών συμφερόντων, την διαμόρφωση ενός βαθμού κοινωνικής συνοχής και προϋποθέτει και προΐδεάζει για μια αστικά οργανωμένη κεφαλαιοκρατική κοινωνία. (Ίσως λόγω αυτής της ανάγκης ωρίμανσης η δημιουργία μόνιμων εγκαταστάσεων να έγινε δυνατή από τον 11^ο-12^ο αιώνα και ύστερα, επειδή, για τη λειτουργία τους, η συλλογική δράση αποτελούσε απαίτηση.)

«Ο καπιταλισμός απαιτεί σταθερές και αμετακίνητες υποδομές, δεμένες ως ιδιαίτερες χρηστικές αξίες με συγκεκριμένα μέρη, ώστε να διευκολύνουν την παραγωγή, τις ανταλλαγές, τις μεταφορές και την κατανάλωση.»

David Harvey (1985, σ. 43)

Σε μια κεφαλαιοκρατική κοινωνία απαιτείται ένας υψηλός βαθμός οργάνωσης, ώστε να διευκολύνονται οι αντίστοιχες διαδικασίες. Στο Άμστερνταμ, κυρίως το 17^ο αιώνα,

Εικ. 33. Κινητικότητα στα κανάλια
Πηγή: Hertberger 2002, σ.94

Εικ. 34. Μεγάλο πλάτος καναλιών
Πηγή: Διαδίκτυο, (22/6/2012)

Εικ.35.Αυλικές ρυθμίσεις στον Αγ. Πέτρο της Ρώμης
Πηγή: <http://www.seltisa.gr>, (22/6/2012)

παρουσιάστηκε ιδιαίτερη κίνηση ανθρώπων, αγαθών και κεφαλαίου. Αναρίθμητα πλοία που μετέφεραν εμπορεύματα, τόσο από τις χώρες της Βόρειας Θάλασσας και της Βαλτικής, όσο και από τις μακρινές αποικίες στις Ανατολικές Ινδίες, κυκλοφορούσαν καθημερινά στους υδάτινους δρόμους του Άμστερνταμ. (Εικ.33) Στις όχθες τους βρίσκονταν οι βιοτεχνίες στις οποίες πραγματοποιούνταν οι μεταποιήσεις των εισαγόμενων προϊόντων και πρώτων υλών, ενώ στήνονταν υπαίθριες αγορές για την ανταλλαγή τους. Η επιτυχής και επικερδής υλοποίηση αυτών των δραστηριοτήτων δεν θα είχε επιτευχθεί ποτέ χωρίς την ύπαρξη μιας τόσο αποτελεσματικής και σχεδιασμένης υποδομής όπως τα κανάλια, στην αξιοποίηση των οποίων οι Ολλανδοί ήταν ειδικοί.

Η δομή των νέων καναλιών διευκόλυνε και έθεσε τη σταθερή βάση για τη πραγματοποίηση των παραπάνω διαδικασιών. Το καθένα από τα μεγάλα ημικυκλικά κανάλια είχε πλάτος 25 μέτρα, ώστε να χωρούν να περνούν 4 σειρές πλοίων μέσου αναστήματος (Benvenuto 2009, σ. 219). (Εικ.34) Χερσαίοι δρόμοι και δραστηριότητες υφίσταντο, αλλά είχαν ξεκάθαρα δευτερεύουσα σημασία σε σχέση με τους υδάτινους δρόμους, που αντιστοιχούσαν –και εξακολουθούν να αντιστοιχούν – σε μεγάλες λεωφόρους άλλων πόλεων. Παρ' όλα αυτά, η σημασία τους ήταν ακόμα μεγαλύτερη.

Σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές πόλεις της ίδιας εποχής, στις οποίες εφαρμόζονταν έργα μνημειακού χαρακτήρα για την ανάδειξη, την εξυπηρέτηση ή απόλαυση του εκάστοτε μονάρχη, όπως είναι για παράδειγμα οι αυλικές ρυθμίσεις στη Ρώμη με την πλατεία του Αγίου Πέτρου (Εικ.35), στις Βερσαλλίες και στο Παρίσι (Hertzberger 2002, σ.258-261), (Benvenuto 2009, σ.222-238), η επέκταση αυτή, που ουσιαστικά ήταν δημιουργία μιας οργανωμένης υποδομής, μπορεί να χαρακτηριστεί ως έργο πρωτοπόρο. Είχε στόχο απολύτως πρακτικό: την εξυπηρέτηση των συμφερόντων και των δραστηριοτήτων της αναδυόμενης αστικής τάξης και την ανάδειξη της δύναμής της μέσα από την μορφή και τις δυνατότητες λειτουργικότητας της πόλης. Αναπαραστατικοί

χάρτες (Εικ.28) της εποχής αποτελούσαν δείγματα υπερηφάνειας για τους κατοίκους-αστούς του Άμστερνταμ και, ταυτόχρονα, μέσα υποβολής και εντυπωσιασμού ως προς τις οργανωτικές και εμπορικές δυνατότητες της πόλης για τους αντιπάλους της και τους ξένους εμπόρους. (Burke 1956, σ. 145)

Η ορθολογική χρησιμοποίηση αυτού του δικτύου υποδομής των καναλιών ξεκίνησε από και είχε ως αποτέλεσμα τη διατήρηση και παραπέρα ενίσχυση της θέσης των εμπορών και των βιοτεχνών της πόλης.

γ. Σχέση δημόσιου-ιδιωτικού χώρου

Από την άλλη πλευρά, οι κοινωνικές σχέσεις και τα χαρακτηριστικά αποτυπώνονται και στη σχέση του δημόσιου με τον ιδιωτικό χώρο. Στο Άμστερνταμ φαίνεται ότι πάλι ο δημόσιος χώρος βρισκόταν στην υπηρεσία της αστικής τάξης. Δεν περιελάμβανε μνημειακές κατασκευές, όπως προοπτικούς άξονες και πλατείες, για την ανάδειξη σημαντικών κτηρίων, είτε δημόσιων, όπως εκκλησίες, το δημαρχείο, είτε ιδιωτικών, όπως παλάτια αριστοκρατών ή την κατοικία του μονάρχη. (Εικ.36,37) Μάλιστα, τέτοιου είδους κτήρια, είτε ενσωματώνονταν στον αστικό ιστό αντί να τοποθετούνται σε εξέχουσες θέσεις στην πόλη, είτε κατασκευάζονταν με βάση απλά πρότυπα. Με τον τρόπο αυτό δεν υπερτερούσαν σε σχέση με τον περιβάλλον δομημένο χώρο, ούτε τραβούσαν πάνω τους τα βλέμματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το δημαρχείο του Άμστερνταμ, που, ενώ κατασκευάστηκε κατά την περίοδο της μεγαλύτερης ακμής του, στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, χαρακτηρίζεται από απλότητα και μέτρο στη μορφή και τη διακόσμησή του. (Gombrich 1998, σ.413-414) (Εικ.38) Οι δημόσιοι ανοικτοί χώροι ήταν λίγοι, λόγω της έλλειψης χώρου και των δυσκολιών επέκτασης που αναφέρθηκαν σε προηγούμενο κεφάλαιο, και περιορίζονταν, σχεδόν, στις εκτάσεις που καταλάμβαναν τα κανάλια. Παρά το σχεδιασμό, που προπορευόταν της κατασκευής

Εικ. 36. Άποψη δημόσιου χώρου

Πηγή: <http://www.old-picture.com>, (22/6/2012)

Εικ. 37. Άποψη δημόσιου χώρου

Πηγή: Διαδίκτυο, (22/6/2012)

Εικ. 38. Δημαρχείο Άμστερνταμ. (Σήμερα βασιλικό παλάτι)

Πηγή: <http://www.flickr.com>, (22/6/2012)

Εικ. 39. Βοτανικός κήπος-πάρκο Plantage
 Πηγή: Google Earth, (27/6/2012)

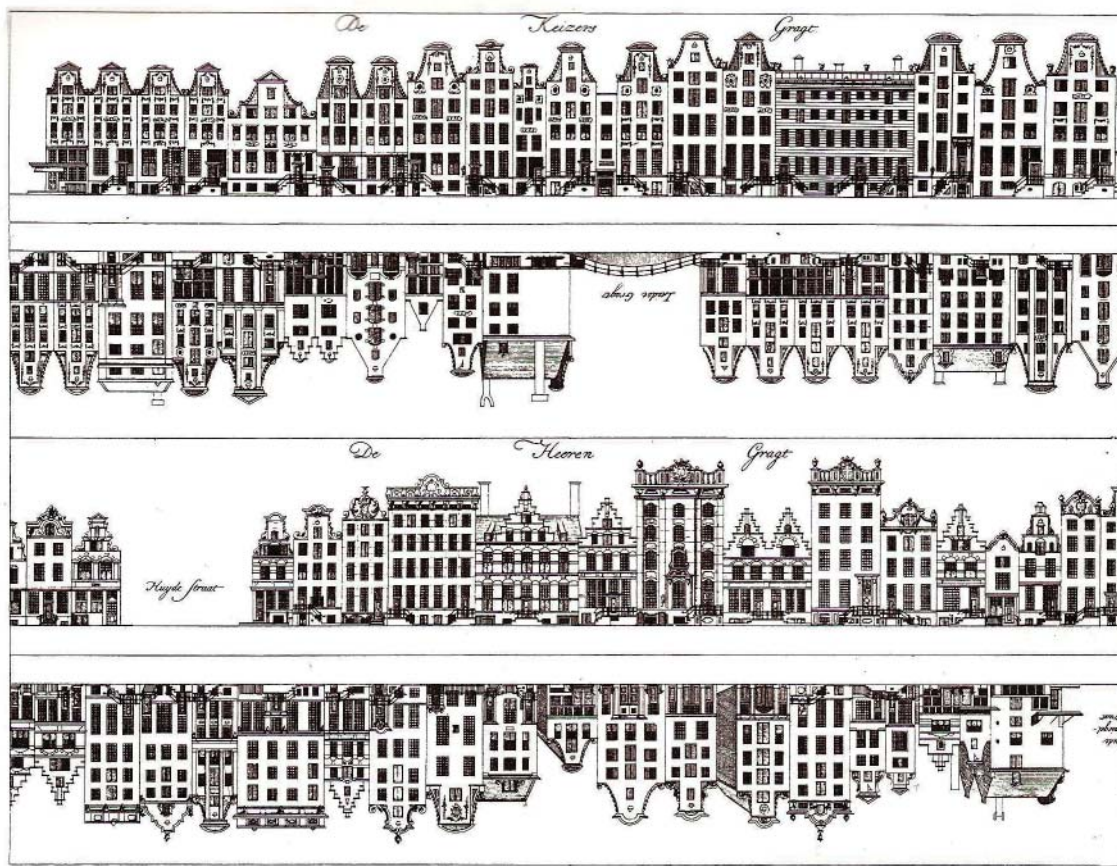
τους, και του εντυπωσιασμού που προκαλούν, ποτέ δε χρησιμοποιήθηκαν σαν μέσο ανάδειξης της δύναμης ενός ατόμου ή ομάδας ατόμων. (Burke 1956, σ.158) Ως σημεία εμπορικών συναλλαγών και πραγματοποίησης σχεδόν όλων των δραστηριοτήτων της καθημερινής ζωής, είχαν στόχο την υποστήριξη και διευκόλυνση αυτών. Ο δημόσιος χώρος στο Άμστερνταμ προσέφερε ίσες ευκαιρίες σε όσους τον χρησιμοποιούσαν και ο καθένας είχε τη δυνατότητα –και την εντολή, κατά κάποιο τρόπο, από τη θρησκεία του- να πετύχει, με τη βέλτιστη αξιοποίησή του, το μέγιστο προσωπικό κέρδος, που συνεπαγόταν και κέρδος για την πόλη, στα πλαίσια μιας πρωτοφανούς ελεύθερης οικονομίας. (Burke 1956)

Γενικά, κατά το Μεσαίωνα, οι ελεύθεροι χώροι πρασίνου εξέλειπαν από την πόλη. Όμως, κατά το 17^ο αιώνα, τη «Χρυσή Εποχή», σχεδιάστηκαν και κατασκευάστηκαν δημόσιοι βοτανικοί κήποι στις πόλεις των Κάτω Χωρών – στο Άμστερνταμ, το πάρκο Plantage, (Εικ. 39) στα ανατολικά της επέκτασης- που δεν αφορούσαν κάποιον ιδιώτη της αριστοκρατικής τάξης, όπως συνέβαινε με τους ιδιωτικούς κήπους των μοναρχών σε άλλες χώρες, αλλά απευθύνονταν σε όλους. Στα πλαίσια της διαδεδομένης τάσης της εποχής για ύπαρξη ίσων ευκαιριών κοινωνικής ανέλιξης μέσω προσωπικού μόχθου και εμπειρίας, ο δημόσιος βοτανικός κήπος παρέιχε στους αστούς την ελευθερία είτε να απολαύσουν τη βόλτα τους, είτε να πραγματοποιήσουν μελέτες πάνω σε φυτά και βότανα και, μέσω ορθολογικών διαδικασιών, να διευρύνουν την επιστημονική γνώση. (Ανδρουλακάκης & Τζαναβάρα 2011, σ.58)

Από την άλλη πλευρά, οι καλλιτεχνικές παρεμβάσεις στο δημόσιο χώρο ήταν ελάχιστες. Σπάνια εντοπίζονταν αγάλματα και γλυπτά στους εξωτερικούς χώρους, που να υπενθυμίζουν στον κόσμο το έργο κάποιου επιφανούς ατόμου ή κάποιο σημαντικό γεγονός. Αυτό σχετίζεται τόσο με τους χαμηλούς τόνους που συνηθιζόταν να κρατούν οι ντόπιοι καλλιτέχνες προς τα έξω, όπως άλλωστε όλοι αφού ηθικά αποτρεπόταν κάθε προσπάθεια αυτοπροβολής, όσο και με

τη μεγαλύτερη σημασία που είχε για την τοπική κοινωνία ένα συλλογικό επίτευγμα σε βάρος ενός ατομικού. Τέτοιο συλλογικό επίτευγμα ήταν η ίδια η πόλη του Άμστερνταμ, η οποία είχε γεννηθεί μέσα από το συλλογική προσπάθεια και αποτελούσε, από τη μία πλευρά, ένα εργαλείο επιβίωσης πάνω στο νερό για τους ανθρώπους, και, από την άλλη, ένα εργαλείο για την επίτευξη της οικονομικής ευημερίας των αστών. Αναδεικνύεται, δηλαδή, ο απολύτως λειτουργικός και πρακτικός χαρακτήρας του δημόσιου χώρου στην πόλη, σε συμφωνία με τη φύση των Ολλανδών, τις οδηγίες του Προτεσταντικού δόγματος και των συμφερόντων της αστικής τάξης. (Burke 1956, σ. 154)

Όσο αφορά τον ιδιωτικό χώρο στο Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα, οι κανόνες που ακολουθεί η μορφή του συμβαδίζουν με αυτούς του δημόσιου χώρου. Εξυπηρετώντας τις αρχές της ισοτιμίας και της απόδοσης ίσων επιλογών για προσωπική ανέλιξη, ο ιδιωτικός χώρος αποδιδόταν αντίστοιχα στα μέλη της κοινωνίας. Έτσι, τα οικόπεδα, ήδη από το στάδιο του σχεδιασμού, διαιρούνταν και ισοκατανέμονταν, έτσι ώστε ο κάθε ιδιοκτήτης να απολαμβάνει τα ίδια φυσικά χαρακτηριστικά. Για τον ίδιο λόγο, οι όψεις κατέληξαν στενομέτωπες, ώστε να επιτυγχάνεται η μεγαλύτερη επαφή με το κανάλι και το δημόσιο χώρο από όσο το δυνατό περισσότερους κατοίκους. Το ίδιο ίσχυε και για την πρόσβαση στον ιδιωτικό κήπο στην πίσω πλευρά του σπιτιού. Οι βάσεις πάνω στις οποίες διαμορφωνόταν η κάθε ιδιοκτησία ήταν ίδιες –ή περίπου ίδιες- για όλους. (διαστάσεις οικοπέδου και κτηρίου, αριθμός ορόφων, παραθύρων, τρόπος στέγασης). Παρ' όλα αυτά, υπήρχε η ελευθερία, η δυνατότητα και η απαίτηση πολλές φορές, πάνω σε αυτές τις βάσεις και τα περιοριστικά πλαίσια, να αναδειχθεί η προσωπική εργασία και δημιουργικότητα του κάθε ιδιοκτήτη μέσα από λεπτομέρειες και διαφοροποιήσεις μοτίβων. (τελειώματα όψεων, χρώμα, μορφολογικές λεπτομέρειες) (Εικ.4ο) Έτσι, η εικόνα που δίνει το σύνολο του ιδιωτικού χώρου όταν παρατηρείται από το δημόσιο είναι πολλές πινελιές οργανωμένες πάνω σε κάποιο βασικό κανόνα.

Εικ.4ο.Αναπτύγματα όψεων κτηρίων πάνω στα
 κανάλια Herengracht και Keizersgracht
 Πηγή: Rossi 1985, σ. 255

Μέσα από τη σχέση μεταξύ του δημόσιου με τον ιδιωτικό χώρο στο Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα αναδεικνύονται τα χαρακτηριστικά της τοπικής ολλανδικής κοινωνίας, οι συνήθειες και οι οικονομικές, διαπροσωπικές σχέσεις και οι σχέσεις εξουσίας που είχαν διαμορφωθεί τότε. Διαφαίνεται η έκφραση της σημασίας που δινόταν στο άτομο ως σημαντικό και αναπόσπαστο κομμάτι του συνόλου και που, με την προσωπική του αξία και προσπάθεια –ακολουθώντας ταυτόχρονα και τις προτροπές του Προτεσταντικού δόγματος, γινόταν χρήσιμο μέλος της κοινότητας και αποκτούσε δύναμη, οικονομική και ταξική, ως μέλος της ανερχόμενης αστικής τάξης.

δ. Τέχνη

Η τέχνη αποτελεί άλλο ένα μέσο έκφρασης των κοινωνικών ζυμώσεων και των τεκταινόμενων, αφού αποτυπώνει τις τάσεις και το πνεύμα της εποχής. Η τέχνη που αναπτύχθηκε το 17^ο αιώνα είχε κατευθύνσεις παρόμοιες με εκείνες της κοινωνικής σκέψης. Σε αντίθεση με τα εκφραστικά μέσα του νότου, όπου τα θέματα προέρχονταν από τη μυθολογία, με χρήση μεταφορών και νοημάτων, με εξιδανικευμένες μορφές και είχαν ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα, η ολλανδική τέχνη έδωσε σημασία στην ατομική εμπειρική παρατήρηση και υποστήριξε την ανακάλυψη της φύσης από την αρχή, χωρίς πρότυπα και προκαταλήψεις. (Gombriich 1998, σ.418-419) Επικεντρώθηκε στην απεικόνιση της λεπτομέρειας, ακολουθώντας ακόμα ένα χαρακτηριστικό των Ολλανδών, και στα απλά και καθημερινά αντικείμενα, όπως καθημερινές δραστηριότητες, υπαίθριες αγορές, φαγητά, σκεύη, και όχι σε μνημειακές και μυθολογικές συνθέσεις. (Stone-Ferrier 1989, σ. 432, 435) Με αυτόν τον τρόπο δόθηκε η ευκαιρία στον καθένα, από κάθε κοινωνική τάξη και προέλευση να την κατανοήσει και να την κάνει κτήμα του –με το αντίστοιχο προσωπικό, οικονομικό ή συλλογικό κέρδος, χωρίς να προαπαιτείται να κατέχει γνώσεις και ιδιαίτερη μόρφωση. Αυτό ήταν και το ζητούμενο της αστικής τάξης: ο οποιοσδήποτε με το μόχθο του μπορούσε να πλουτίσει προσφέροντας ταυτόχρονα και στην κοινωνία. (Alpers 1989)

Εικ.41. Rembrandt. Μάθημα ανατομίας του Δρ. Τουλπ, 1632

Πηγή: <http://el.wikipedia.org>, (27/6/2012)

Εικ.42. J. Vermeer, Η γαλακτού

Πηγή: <http://el.wikipedia.org>, (27/6/2012)

Συμπεράσματα

«Καθώς κανείς αρχίζει να γνωρίζει διαφορετικές χώρες, να μιλά με ξένους ανθρώπους, να τρώει μαζί τους, να νιώθει μαζί τους, να διαβάζει τη λογοτεχνία τους, να ακούει τη μουσική τους και να περιδιαβαίνει τους τόπους τους, αρχίζει να καταλαβαίνει ότι η αντιστοιχία ανθρώπου και τόπου δεν έχει αλλάξει και τόσο στη διάρκεια της ιστορίας.»

Christian Norberg-Schulz (2009, σ.201)

Το παράδειγμα της Ολλανδίας και του Άμστερνταμ αποτελεί ένα μέσο για να κατανοήσουμε το σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει ο φυσικός χώρος και οι προσπάθειες οικειοποίησής του από μια κοινωνία στη διαμόρφωση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και εσωτερικών δομών της με την παράλληλη και αναπόφευκτη αποτύπωσή τους στον παραγόμενο από αυτή αστικό χώρο.

Στην Ολλανδία, το νερό αποτέλεσε –και εξακολουθεί να αποτελεί, υπό διαφορετικές προϋποθέσεις βέβαια- το βασικό στοιχείο του φυσικού χώρου και την αιτία πολλών δυσχερειών στη ζωή των Ολλανδών. Οι διεργασίες διαχείρισής του είχαν ιδιαίτερες επιπτώσεις στα χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της. Είναι ενδιαφέρον να αναζητήσει κανείς τις βάσεις πάνω στις οποίες ολόκληρες ιδεολογίες, θρησκευτικές και οικονομικές, όπως το Προτεσταντικό δόγμα και το καπιταλιστικό καθεστώς, ήρθαν και εγκαταστάθηκαν σε τόσο νεαρό στάδιο της ιστορίας μέσα σε μια κοινωνία. Γιατί εγκαθιδρύθηκαν σε εκείνα τα μέρη και όχι αλλού; Τα χαρακτηριστικά του ίδιου του φυσικού χώρου, οι προσπάθειες εξημέρωσής του και δημιουργίας βιώσιμων συνθηκών οικιστικής εγκατάστασης και οι εμπειρίες και οι δοκιμασίες που αντιμετώπισε ο συγκεκριμένος λαός κατά της κατοίκησης του χαράχθηκαν στις συνήθειες, τα ήθη, τα έθιμα και τις παραδόσεις των ντόπιων. Γνωρίσματα όπως η αξία του ατόμου μέσα στο σύνολο, η τεράστια σημασία της οργάνωσης

και της συνεργασίας και η εμμονή στη λεπτομέρεια, δεν θα είχαν παραχθεί χωρίς την αντιμετώπιση από αυτό το λαό βασικών προβλημάτων επιβίωσης πάνω στο νερό. Πάνω σε αυτά βρήκαν πρόσφορο έδαφος οι συγκεκριμένες θρησκευτικές και οικονομικές ιδεολογίες. Η επικράτησή τους, όχι μόνο δεν προκάλεσε δυσανασχέτηση, αλλά, αντίθετα, ήρθαν να επαληθεύσουν, να επιβραβεύσουν και να αποτελέσουν πλαίσια ρυθμιστικών και οργανωτικών κανόνων για τα ήδη ισχύοντα χαρακτηριστικά και δομές της κοινωνίας.

Και τι γίνεται με το χώρο που παράγεται από μια κοινωνία με τέτοιες διεργασίες στο εσωτερικό της; Ο χώρος εκφράζει την κοινωνία που τον παρήγε και, συνεπώς, ο αστικός χώρος μιας προτεσταντικής καπιταλιστικής κοινωνίας καθρεφτίζει τις ιδέες της. Το Άμστερνταμ του 17^{ου} αιώνα κατασκευάστηκε έτσι ώστε να ανέλθει με ισότιμες ευκαιρίες η αστική τάξη, να εξυπηρετούνται τα συμφέροντά της, να αναδεικνύεται και να αναπαράγεται η δύναμή της. Στοιχεία, όπως η λειτουργική χρήση των καναλιών, η αυστηρή οργάνωση του χώρου, η έλλειψη καλλιτεχνικών παρεμβάσεων και μνημείων προβολής συγκεκριμένων προσώπων υπέρ της ανάδειξης της δύναμης της εμπορικής τάξης, αποδεικνύουν την έκφραση των συγκεκριμένων τάσεων σε αυτόν.

Μέσα, λοιπόν, από αυτό το παράδειγμα γίνεται κατανοητό ότι τα χαρακτηριστικά της εκάστοτε κοινωνίας και των ατόμων που την αποτελούν καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό χώρο που τους περιβάλλει. Για να προσαρμοστούν και να επιβιώσουν μέσα σε αυτόν πρέπει να αναπτύξουν ορισμένες δεξιότητες, πρακτικές και εσωτερικές –ψυχικές, και να δραστηριοποιηθούν σύμφωνα με τις ιδιαιτερότητες του φυσικού περιβάλλοντος. Ο συνδυασμός με τον οποίο οι συνθήκες που επικρατούν σε ένα τόπο επιδρούν πάνω στον ανθρώπινο παράγοντα και αντιμετωπίζονται τελικά από αυτόν καθορίζει τις χαρακτηριστικές πτυχές της κοινωνίας που διαμορφώνεται και τις διαδικασίες που αναπτύσσονται στα πλαίσιά της.

Ο χώρος, όμως, δε μένει ανεπηρέαστος αλλά παράγεται με σκοπό τη διευκόλυνση του ανθρώπινου στοιχείου να τον κατοικήσει. Ο άνθρωπος έχει την τάση να τον διαφοροποιεί, να τον προσαρμόζει στις ανάγκες του και τα συμφέροντά του και να επεμβαίνει αποτυπώνοντας σε αυτόν τις εμπειρίες και τις ιδεολογίες του. Με την προσεκτική παρατήρηση του αστικού χώρου και της αρχιτεκτονικής που έχουν παραχθεί από μια κοινωνία, μπορούν να διεξαχθούν συμπεράσματα για τη δομή και τον τρόπο λειτουργίας και διαμόρφωσης των σχέσεων μεταξύ των μελών της.

Τελικά, ο φυσικός και ο κοινωνικός χώρος διαπλέκονται κατά τη διάρκεια της εξέλιξης ενός λαού. Ο πρώτος θέτει τις δυσκολίες και τις συνθήκες που χρήζουν αντιμετώπισης για την επίτευξη της επιβίωσης του ανθρώπινου παράγοντα, ενώ ο δεύτερος προκύπτει από τις διαδικασίες παραγωγής και προσαρμογής του σε αυτές. Κατά τη διάρκεια των διεργασιών αυτών συγκροτούνται τα ιδιαίτερα γνωρίσματα και οι κοινωνικές δομές που χαρακτηρίζουν αυτόν το λαό και που τελικά αποτυπώνονται στη μορφή του παραγμένου χώρου. Ο τόπος που λαμβάνεται ως προϊόν της ανθρώπινης επέμβασης στον υφιστάμενο χώρο εμπεριέχει και εκφράζει με μοναδικό τρόπο τις πολιτισμικές πτυχές της κοινωνίας που τον κατοικεί και προσφέρεται προς ανάγνωση και περαιτέρω επεξεργασία στις επόμενες.

Επίλογος

Στην περίπτωση της Ολλανδίας και του Άμστερνταμ, ο φυσικός χώρος υπαγόρευσε τους κανόνες του «παιχνιδιού» και η κοινωνία τους αποκωδικοποίησε και «έπαιξε» πάνω σε αυτούς. Το ίδιο ισχύει για κάθε κοινωνία σε κάθε άκρη της Γης. Κατά αυτόν τον τρόπο έχουν διαμορφωθεί οι διαφορετικές κουλτούρες, τρόποι ζωής και κοινωνικές σχέσεις: μέσα από τους κινδύνους, τους φόβους, τις απολαύσεις που προκαλεί στον κάθε λαό το περιβάλλον του, τις συνήθειες, τις δράσεις που αναπτύσσει για να το οικειοποιηθεί και, τελικά, τις διαφορετικές αρχιτεκτονικές.

Ο επισκέπτης αναζητάει να βιώσει από κοντά τις φυσικές ομορφιές ενός τόπου, τις παραδόσεις, τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων του, και την ξεχωριστή αρχιτεκτονική του. Το άθροισμά τους αποδίδει το βιωμένο περιβάλλον του και η μοναδικότητά του δεν αμφισβητείται, αφού αποτελεί ένα σύμπλεγμα ξεχωριστών φυσικών και ανθρώπινων συνιστωσών. Υποσυνείδητα ή και συνειδητά κατανοείται και εκτιμάται η αξία της διαφορετικότητας και μοναδικότητας και οι συχνά ευφυείς και πρωτότυποι τρόποι με τους οποίους ένας λαός έχει ανταποκριθεί στις ανάγκες και το περιβάλλον του.

Τα τελευταία χρόνια, όμως, είτε με την εξέλιξη της τεχνολογίας, ειδικά για την περίπτωση της αρχιτεκτονικής, ή με την εισαγωγή του γενικότερου όρου της παγκοσμιοποίησης, μέσω της ανάπτυξης των μεταφορών και των επικοινωνιών και της εκμηδένισης των αποστάσεων (κυριολεκτικών και ιδεολογικών), παρατηρείται μια τάση εξομοίωσης των ιδιαιτεροτήτων των λαών. Μέσω των τεχνολογικών μέσων έχει γίνει εφικτή η κατασκευή επαναλαμβανόμενων αρχιτεκτονικών προτύπων και η διάδοσή τους σε όλα τα μήκη και πλάτη της Γης. Τελευταία, αρχιτεκτονικά γραφεία με έδρα σε μια χώρα αναλαμβάνουν έργα σε διεθνές επίπεδο, συχνά χωρίς οι σχεδιαστές να έχουν επαρκή βιωματική σχέση με τους εκάστοτε τόπους ή αρκετές γνώσεις των τοπικών φυσικών και

πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων. Το αποτέλεσμα είναι η επίτευξη μιας σχετικής ομοιομορφίας σε όλα τα επίπεδα.

Μάλιστα, ερχόμενοι στην επικαιρότητα, βλέπουμε πώς ακόμα και στα πλαίσια διεθνών οργανισμών, όπως για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση, που η δημιουργία τους βασίστηκε στην ιδέα μιας συνεργασίας των μελών με διαφορετική ιστορία, παραδόσεις και συνήθειες, τα μέλη της πιέζονται προς την εξομίωση και την εξαφάνιση των ιδιαιτεροτήτων τους στο όνομα της ανταγωνιστικότητας, των διεθνών αγορών και της παγκοσμιοποίησης. Αλλά τι είναι τελικά πιο σημαντικό και ανθρώπινο; Η αλλοτρίωση των παραδόσεων, του τρόπου ζωής, της αρχιτεκτονικής, ακόμα και του ίδιου του τοπίου μέσω της εξομίωσης και της καταστροφής τους για την επίτευξη του εκσυγχρονισμού, ή η συνειδητοποίηση της ανάγκης διαφύλαξης και προστασίας τους; Διότι, όπως ειπώθηκε, ο άνθρωπος σε αυτά τα στοιχεία αναγνωρίζει την ταυτότητά του, βρίσκει τον εαυτό του και χωρίς την παρουσία τους αποπροσανατολίζεται, αποξενώνεται. Εδώ βρίσκεται και μια πρόκληση για τον αρχιτέκτονα: πρέπει να σηκώσει για λίγο το κεφάλι από τα σχεδιαστήρια και τους υπολογιστές, όπου ο χώρος είναι αφαιρετικός, άπειρος και ομοιόμορφος, και να κοιτάξει έξω, να διαβάσει τον τόπο και να τον κατανοήσει προτού παρέμβει.

7. Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφία

- Alpers Svetlana, 1983, *The Art of Describing: Dutch Art in the Seventeenth Century*, The University of Chicago Press, Chicago
- Benevolo Leonardo, 2009 (1993), *Η Πόλη στην Ευρώπη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα
- Burke Gerald L., 1956, *The Making of Dutch Towns: A study in urban development from the 10th to the 17th centuries*, Cleaver-Hume Press Ltd, London
- The Central Directorate of reconstruction and housing, 1953, *Municipal Development: Plans in the Netherlands*, Government Information Service, The Hague
- Gombrich Ernst H., 1998, (1950), *Το Χρονικό της Τέχνης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα
- Graham Stephen, Marvin Simon, 2001, *Splintering Urbanism: Networked infrastructures, technological mobilities and the urban condition*, Routledge, London
- Gutkind E. A., 1971, *International History of City Development: Vol. VI. Urban Development in Western Europe: The Netherlands and Great Britain*, The Free Press, New York
- Harvey David, 1985, *The Urbanization of Capital: Studies and Theory of Capitalist Urbanization*, Basil Blackwell Ltd, Oxford
- Hertzberger Herman, 2002, (1991), *Μαθήματα για Σπουδαστές της Αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα, σ. 86-87, 94-95, 258-263
- Huggett Frank E., 1973, *The Dutch Today*, Government Publishing Office, The Hague
- Lefebvre Henri, 1991, *The production of space*, Blackwell, Oxford
- Norberg-Schulz Christian, 2009 (1980), *Genius Loci (Το Πνεύμα του Τόπου): Για μια Φαινομενολογία της Αρχιτεκτονικής*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Ε.Μ.Π., Αθήνα
- Rossi Aldo, 1991, (1966), *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη
- Saalman Howard, 1968, *Planning and Cities: Medieval Cities*, George Braziller, New York
- Weber Max, 1958, *The Protestant ethic and the spirit of Capitalism: translated by Talcott Parsons with a foreword by R. H. Tawney*, Charles Scribner's sons,

New York

- Ανδρουλακάκης Ανδρέας, Τζαναβάρια Αναστασία, 2011, *Η Παράσταση του Τόπου: Η Συγκρότηση της Τοπιακής Θεώρησης στην Ολλανδία του 17ου αι*, Σπουδαστική Διάλεξη, Αθήνα
- Παρπαϊρης Α., 1979, Ο σχεδιασμός του χώρου στην Ολλανδία = Dutch Planning System : κριτική θεώρηση της έκθεσης Νο 3 για τον φυσικό σχεδιασμό, [χ.ε.], Αθήνα
- Προκοπίου Άγγελος Γ., 1958, *Ολλανδία: Από τον Έρασμο στο Μοντριάν*, [χ.ε.], Αθήνα
- Σκαγιάννης Παντελής Δ., 1994, *Πολιτική Προγραμματισμού των Υποδομών*, Σταμούλης, Αθήνα-Πειραιάς

Άρθρα

- Gelderblom Oscar, Jonker Joost, 2004, «Completing a financial revolution: The Finance of the Dutch East Indian Trade and the Rise of the Amsterdam Capital Market, 1595-1612», *The Journal of Economic History*, Vol. 64, September (<http://www.jstor.org/>)
- Stone-Ferrier Linda, 1989, «Gabriel Metsu's Vegetable Market at Amsterdam: Seventeenth Century Dutch Market Paintings and Horticulture», *The Art Bulletin*, Vol. 71, No.3, September (<http://www.jstor.org/>)

Ιστότοποι

- <http://en.wikipedia.org>
- <http://www.historyofholland.com>
- <http://www.jstor.org>
- <http://www.euphemia.gr>
- <http://henrikson.deviantart.com>
- <http://roosschuring.blogspot.gr>
- <http://www.flickr.com>
- <http://www.fragileecologies.com>
- <http://www.wikipaintings.org>
- <http://velhacaracoleta.blogspot.gr>
- <http://www.seltisa.gr>
- <http://www.old-picture.com>
- Google Earth